

Osmanlı'da Kelâm Eğitimi

Osman DEMİRCİ*

Giriş

İslâm eğitim tarihinde bir meşrûiyet krizi yaşamış olan kelâm ilminin geleneksel eğitim kurumları olan medreselerin müfredatına girmesi ancak zamanla mümkün olabilmıştır. Felsefi içeriğinden dolayı diğer şer'î ilimlerle aynı kategoride değerlendirilmeyen kelâmın şer'î ilimlerin öğretimini amaçlayan medreselerde okunması önceleri tepkiyle karşılanmıştı. Bu disipline karşı çekinceli tavır sergileyenler her dönemde bulunsalar da Osmanlı asırlarında bu tavrın temsilcileri, hiçbir zaman medreselerde kelâmın okutulmasını etkileyecek güçte olamadıklarından bu ilmin müfredatta yer alması tartışma konusu yapılamamıştır.

Son dönemlerde Osmanlı'ya yönelik ilgi bu devletin kurumsal yapısı içinde eğitim sistemi üzerinde detaylı incelemelerin yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin Türk eğitim tarihine ayrılan 12. sayısında medrese eğitimini ele alan ve bu konudaki literatürü tanıtp değerlendiren çalışmalarına yer verilmiştir. Bu makalelerden bazıları konumuz açısından da oldukça önemlidir ve ileri düzey okuma yapmak isteyenlere geniş bilgiler sunmaktadır. Bunlardan Şükran Fazlıoğlu'nun "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?"¹ isimli çalışması genel anlamda Osmanlı medreselerindeki müfredata yönelik yapılan çalışmaları, Tuncay Zorlu'nun "Klasik Osmanlı Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri"² isimli çalışması ise bu medreselerin eğitimi hakkında modern dönem çalışmalarını ele almaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Şükran Fazlıoğlu, "Osmanlı Medrese Müfredatına Dair Çalışmalar: Nereden Nereye?", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, sy. 12, 2008, s. 593-608.

2 Tuncay Zorlu, "Klasik Osmanlı Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, sy. 12, 2008, s. 611-628.

Mustafa Ergün “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi”³ isimli makalesinde genel eğitim tarihi çalışmaları içerisinde medreseler üzerine yapılan çalışmalara da yer vermektedir. Bu bağlamda yazar, Türkiye’de eğitim tarihi üzerine çalışmaları olan araştırmacıları da kendi içinde tarihçiler, sanat tarihçileri, bilim tarihçileri ve dinî yaklaşımla eğitim tarihi yapanlar olmak üzere kısımlara ayırarak değerlendirmeler yapmaktadır. Mefail Hızlı “Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları”⁴ isimli makalesinde arşiv belgelerini, vakfiyeleri, mahkeme sicillerini, maârif salnâmelerini, risaleleri, biyografileri (vefeyâtnameleri), talim ve edep kitaplarını değerlendirmektedir. Hızlı, “Anadolu’daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal”⁵ isimli bir başka makalesinde ise bir bütün olarak medrese üzerine yapılan çalışmaları içerikleri bakımından çeşitli tasniflere ayırarak değerlendirmektedir. Medrese eğitimi üzerine bir diğer makale Fahri Unan’a aittir.⁶ Onun doktora tezi olarak hazırladığı *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi* (Ankara: TTK, Basımevi, 2003) isimli eser, Fatih dönemi Osmanlı medreseleri bağlamında medrese sistemini birçok yönden değerlendiren önemli bir araştırmadır.

Osmanlı medreselerine yönelik araştırmalar yoğun olsa da kelâm öğretimini ele alan çalışmalar oldukça azdır. M. Said Yazıcıoğlu’nun *Le kalam et Son Role Dans la Sociéte Turko-Ottoman* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990) isimli Türkçeye henüz çevrilmemiş doktora tezinden başka yazarın konuyla ilgili makaleleri de bulunmaktadır. M. Said Yazıcıoğlu, “XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçerisindeki Yeri” (*İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1980, sy. 4, s. 273-283) isimli makalesinde medreselerdeki kelâm müfredatına oldukça kısa değindikten sonra medreselerde okutulan beş kelâm eserini tanıtmaktadır. Kelâm ilminin medreselerdeki yerini tayin etmeye çalıştığı kısa sonuç bölümü ise genellemelerden ibarettir. M. Said Yazıcıoğlu, “XV. ve XVI. yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi” (*İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1980, sy. 4, s. 285-295) isimli makalesinde ise genel anlamda medreselerdeki bozulmalar üzerinde durmuş, şerh ve hâşiye geleneğine yönelik eleştiriler getirmiş olsa da bu çalışmada diğer incelemelerinde yaptığı genellemelerin aynen tekrar edildiği görülmektedir. Yazarın bu makaleleri İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi (Ankara: Akçağ Yay., 2001) adlı kitabında da yer almaktadır. Osman Demirci’nin “Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi; İznik, Bursa, Edirne, İstanbul” (Doktora

3 Mustafa Ergün, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, sy. 12, 2008, s. 321-348.

4 Mefail Hızlı, “Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, sy. 12, 2008, s. 577-597.

5 Hızlı, “Anadolu’daki Osmanlı Medreseleri: Bir İcmal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, 2004, s. 371-409.

6 Fahri Unan, “Medreselerde Eğitim Üzerine Yapılan Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Divan: İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 18, (2005/1), s. 79-114.

tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012) isimli tezinde ise Osmanlı öncesi dönemden başlayarak İslâm eğitim kurumlarında kelâm öğretiminin geçirdiği aşamaları tarihsel süreç içerisinde gösterilmeye çalışılmış ayrıca medreselerde okutulan kelâm kitaplarının tanıtılmasına oldukça geniş bir bölüm ayrılmıştır. İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde “Siyasi Metin” Olarak Kelâm Kitapları”⁷, isimli çalışmasında Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitaplarını kısaca tanıtmakta, bu eserlerdeki imamet bahsinin ele alınış biçimi üzerinde değerlendirmeler yapmaktadır.

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde kelâm ilminin konumunu ele aldığımız bu çalışmada İslâm eğitim tarihi bağlamında eğitim kurumları olan medreselerde bu disipline karşı geliştirilen tavra değinildikten sonra tarihî süreç içerisinde kelâm ilminin Osmanlı medreseleri müfredatındaki konumu incelenecektir.

I. Osmanlı Öncesi Dönemde İslâm Eğitim Kurumlarında Kelâm İlmi

Osmanlı medrese eğitiminin temelinde Nizâmiye ile başlayan medreseleşme süreci vardır. Dinî ilimlerin öğretilmesi amacıyla matuf olan bu müesseselerin kuruluş amacı, Sünniliğin medreseler yoluyla savunulması ve yayılmasıdır. Selçuklular, Irak'ı fethedip Bağdat'a girince orada bulunan Şîî Büveyhîler'e karşı Ehl-i sünnet anlayışını hâkim kılmayı hedeflediler. Alp Arslan (ö. 465/1072) ve Melikşah'a (ö. 485/1092) vezirlik yapmış olan Nizamülmülk (ö. 484/1092) tarafından gerçekleştirilen Nizâmiye Medreseleri'nin en şöhretlisi Bağdat Nizâmiyesi'dir.⁸ Nizamülmülk'ün Sünnilik için yaptığını Şam'da Nüreddin Zengî (ö. 569/1174), Mısır'da Selâhaddin Eyyübî (ö. 588/1193) yapmış, medreseler kurarak burada okutulacak fıkıh mezhebini seçmişlerdir.⁹

Medreselerin öncelikli kuruluş amacınının fıkıh ilmini öğretmek ve fakih yetiştirmek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰ İslâm fıkıh mezheplerinin tarihte yaygınlık ve süreklilik kazanması medreseler aracılığıyla gerçekleşmekte ve İslâmî bir kimliğe sahip olan medreselerde sadece Müslümanlar eğitim görmekteydi.¹¹ Nitekim Nizâmiye Medreselerinin vakfiyesinde fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerinin Şafî mezhebine göre okutulması istenecektir.¹² Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin vakfiyesinde fıkıh, usûl-i fıkıh, edebî ilimler ve Kur'an ilimlerinin okutulması istenirken, kelâm

7 İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasi Metin’ Olarak Kelâm Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Siyaset Tarihi Tanzimata Kadar*, c. 1, sy. 2, Güz-2003, s. 379-398.

8 Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1983, s. 85.

9 Ahmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 168.

10 Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: Feza Gazetecilik Yay., 1999, c. 1, s. 232.

11 Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, c. 28, s. 327.

12 George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev. Hakan Tuncay Başoğlu, 1. baskı, İstanbul: Klasik Yay., Eylül-2007, s. 236-237.

dâhil sâir akfî ilimlerin okutulacağına dair bir işaret yoktur.¹³ Makdisî'ye göre Nizâmiye Medresesi'nde Eş'arîlik, Şafîî usûl-i fihkî yoluyla medreseye dolaylı olarak girebilmiştir.¹⁴

Nizâmiye Medreseleri sonrasında oluşan medrese geleneği, Anadolu Selçukluları İlhanlılar ve Beylikler döneminde de bir kırılmaya uğramadan devam ederken, bu kurumlarda felsefe okutulmamasının özellikle istendiğini görmekteyiz. Konya Karatay Medresesi'nin vakfiyesinde, okutulacak şer'î ilimler içerisinde kelâm zikredilmemekte, Umur Bey'in Bergama'da kurduğu medrese vakfiyesi ile II. Murad'ın Edirne'de 1435 tarihinde yaptırdığı Dârülhadis'in vakfiyesinde felsefî ilimlerin okutulmaması vakfiye şartlarından sayılmaktadır. İlhanlı hanlarından Abaka Han (ö. 684/1285) ve Gazan Han'a (ö. 704/1304) vezirlik ve hekimlik etmiş olan Reşidüddin el-Hamedânî'nin (ö. 718/1318) Tebriz yakınlarındaki külliyesinin vakfiyesinde vakfiye şartlarından olarak fikh talebelerinin felsefeyle uğraşmamları ve şâyet daha önce felsefe ile meşgul olmuşlarsa medreseye kabul edilmemeleri şart koşulmuş ve felsefe okuyan talebenin karakterinin bozulduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁵ Hanbelî mezhebinden Şafîî mezhebine geçen Seyfeddin el-Amidî (ö. 631/1233), Aziziye Medresesi'ndeki fikh kürsüsünden felsefe ve kelâm dersleri vermesi sebebiyle kovulmuş, başka bir mütekekkim ise kelâm ve felsefe derslerini ancak hadis dersi kisvesi altında verebilmiştir.¹⁶ Abbâsî halifelerinden Hâlife el-Mütevekkil (ö. 247/861) de kelâm tartışmalarını yasaklayarak hadis öğrenimini ve sünnetin ihya edilmesini teşvik etmiştir.¹⁷

Erken dönem Osmanlı medreselerinin vakfiyelerinin yazılış üslup ve formatlarının Selçuklu ve İlhanlı medrese vakfiyelerine benzemesi Osmanlı medreselerinin İslâm medrese geleneğinin bir devamı olduğunu göstermektedir. Osmanlı medreselerinin ilk müderrisleri de bu geleneklere bağlı olan ilmî muhitlerde yetişmişlerdir.¹⁸ Fatih öncesi dönemde dinî ilimlerin kapsamına girmeyen aklî, riyazî ve tabii ilimler genelde medrese dışında ilim adamlarının evlerinde ve bazen de gayri resmî olarak medrese çatısı altında okutulmuştur.¹⁹

Özellikle müteahhirûn dönemde felsefî konuları ihtivâ eden kelâm, bu yapısı sebebiyle medreselerden ve mescid-hanların müfredatından menedilmiş, gelenekçi hasımları tarafından mekteplerden dışlanmış, Şafîî-Mu'tezile karşıtlığı kelâm-fikh

13 Makdisî, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Batı'da Beşerî İlimler*, çev. s. 46.

14 Makdisî, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Batı'da Beşerî İlimler*, s. 14.

15 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten*, c. 66, sy. 247, s. 874-877.

16 Makdisî, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Batı'da Beşerî İlimler*, s. 49.

17 Mehmet Kalaycı, "Tarihsel Süreçte Eş'arîlik - Mâturîdîlik İlişkisi", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 116.

18 Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 881- 882.

19 Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 878.

karşıtlığında cisimleşmiştir.²⁰ Usûl-i fıkıh ilmi akılcı ekolün özel ilgisine mazhar olurken, bu ilim için de cedel (diyalektik) ve mantık gibi akılcı metodolojiler gerekli görülmüştür.²¹ Makdisi'ye göre İslâm toplumundaki eğitim-öğretim, filozof ve kelâmçıların değil, fıkıhçıların ürünü olduğundan, yükseköğretim kurumları olan medreseler ve onun öncesindeki mescid-han kompleksleri fıkıh çalışmalarıyla sınırlı tutularak felsefe ve kelâm bu kurumlardan dışlanmıştır.²²

Abbâsi halifesi Me'mûn, (ö. 218/833) dönemi mihne uygulamasının başarısızlığa uğramasıyla V./XI. yüzyılın ortalarında naklî ilimler hâkimiyeti tamamen ele geçirmeye başlamış, bunlar içerisinde de öncelik fıkıh ilmine verilmiştir. Antik Yunan bilimlerine karşı ise iki yönlü bir tutum sergilenmekteydi: Bu ilimler bir taraftan Müslüman âlimlerin tepkisini çekerken, bir taraftan da bunlara vâkıf olan bilginlere karşı, dışa vurulmayan bir kıskançlığa sebep olmaktaydı.²³ Orta Çağ eğitiminin temel felsefesi, ilimleri dinî ilimler ve yabancı ilimler diye iki ana gruba ayırmak olmuştur.²⁴ Bunlardan aklî ilimler, vâkıf sistemine dayalı olan medreselerin dışında tutularak mâlî destekten mahrum bırakılmış ve özel olarak tahsil edilmek zorunda kalınmıştır. Bu ilimler zamana ve bölgeye göre bazen gizli tutulmuş, bazen tahsiline göz yumulmuş ve bazen de teşvik edilerek el üstünde tutulmuştur. Bu ikili ilim tasnifi, varlığını muhafaza etse de genel olarak aklî ilimlerin okunmasına ne destek ne de engel olunmuştur.²⁵ Oldukça esnek bir eğitim-öğretim anlayışının hâkim olduğu bu dönemlerde herkes meşrebine ve istidadına göre istediği ilimleri tahsil etme olanağı bulabilmiştir. Meselâ Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1073), iyi bir kelâmçı olacak kadar kelâm derslerini aldığı gibi, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de felsefî ve tabîî ilimleri kendi başına öğrenmiştir.²⁶

Anadolu Selçukluları ve Beylikleri dönemi medreselerinde, müderris olacakların kelâm ilmine vâkıf olunmasını isteyen medrese vakfiyeleri varsa da bu durum nâdirattandır. Meselâ Candaroğlu İsmail Bey'in 865/1461 tarihinde tertip ettiği vakfiyede, müderrisin ulûm-i edebiyeye, tefsir, hadis ve Hanefî fıkının yanında kelâm ilminde de mütihaz olması istenmekteyse de²⁷ bunun bütün medreselerde yaygın olmadığını görüyoruz. Vezir Celâleddin Karatay tarafından 649/1251-1252 tarihinde Konya'da yaptırılan Karatay Medresesi'nin vakfiyesinde, şeriat, hadis, tefsir, usûl, fîrû ve hilâf ilimlerinde liyâkat sahibi olan bir müderris

20 Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Batı'da Beşerî İlimler*, s. 3- 4.

21 Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Batı'da Beşerî İlimler*, s. 3.

22 George Makdisi, *Orta Çağda Yüksek Öğretim*, inceleme ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yay., 2012, s. 174.

23 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 132.

24 Makdisi, *a.g.e.*, s. 134.

25 Makdisi, *a.g.e.*, s. 135.

26 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 154.

27 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yay., 1969, s. 234.

tarafından okutulması şart koşulmuştur.²⁸ Bu döneme ait yirmi tane medrese vakfiyesinde, sadece hadis, tefsir, kıraat ve fıkıh okutulmasının şart koşulması dikkat çekmektedir.²⁹ Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa İbn Ali'nin 6 Recep 994/23 Haziran 1585 tarihli vakfiyesinin medrese kısmında, haftanın dört günü derse devam edilip tefsir, hadis ve fıkıh derslerinin okutulması istenmektedir.³⁰

Osmanlı medreselerinde kuruluşundan itibaren kelâm derslerinin herhangi bir tartışmaya mahal olmadan okutulması, Osmanlı öncesi dönemde Anadolu medreselerinde kelâm ilminin okutulduğu bir sürecin varlığını göstermektedir. Osmanlı klasik dönem sonrası da bu gelenek devam ettirilecektir. Ekim 1781-Mayıs 1786 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan İtalyan rahip Toderini Valide Medresesi'nde medrese talebelerine matematik, geometri ve felsefe derslerinin verildiğinden bahsederken, 1679-1680 tarihleri arasında İstanbul'da on bir ay kalan İtalyan asilzadesi Comte de Marsigli medrese eğitiminde mantık dâhil eski felsefenin bütün kısımlarına ve tubbî ilimlere çok önem verildiğinden bahsetmektedir.³¹

II. Osmanlı'da Kelâm İlminin Meşrûiyeti Sorunu: İlim Tasniflerinde Kelâm İlimi

Osmanlı döneminde yapılan ilimler tasnifi, teorik çerçevede ulemânın ilimlere nasıl yaklaştığını görmemiz açısından önemlidir. Osmanlı medreselerinin en yüksek kelâm kitabı olan *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta kelâm ilmi, ilimler içinde sayılmaktadır.³² Osmanlı bilginleri genelde kelâm ilmini şer'î ilimler içerisinde telakki etseler de son dönem araştırmacılarının farklı yaklaşımları vardır. Bunlardan Bilge, akli ilimler kategorisine mantık ilmiyle beraber kelâm ilmini de ilave ederken³³, Akgündüz, kelâmı akli ilimler sınıfında,³⁴ Ülken kelâm ilmini nakli ilimlerle akli ilimler arasında bir yerde görmektedir.³⁵ Tekindağ ise kelâm ilmini âlet ilimleri (ulûm-u âliye) arasında akli ilimler içinde yer vermektedir. Buna göre kelâm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi yüce ilimlerden (ulûm-u 'âliye) değildir.³⁶ Bununla birlikte kelâm ilminin akli ilimlerden bağımsız olmayan bir yapısı vardır. Bu ilmin felsefeyle olan ilişkisi

28 Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri-III, Celaleddin Karatay ve Vakfiyeleri", *Belleten*, c. 12, sy. 45, s. 79.

29 İbrahim Ateş, "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", *Vakıflar Dergisi*, 1982/14, s. 29-43.

30 İbrahim Ateş, a.g.m., s. 38.

31 İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti*, c. 1, s. 248-249.

32 Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabu'l-Mevâkıf*, thk. Abdurrahman 'Amira, Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1997, c. 1, s. 36-37.

33 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İÜEF Yay., 1984, s. 42.

34 Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul: Ulusal Yay., 1997, s. 388.

35 Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, 3. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007, s. 86.

36 Şehabeddin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 1973, s. 26.

bir yana, geleneksel Osmanlı resmî medrese müfredatında yer almayan fizik,³⁷ mineroloji,³⁸ jeoloji³⁹ vb. aklî ilimlerin, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsıd* gibi kelâm kitaplarından öğrenilmesi yine aritmetiğin *Kevâkib-i Seb'a*'dan⁴⁰ öğrendiğimiz kadarıyla bu eserler okutulurken mütalaa edilmesi, kelâm kitaplarının şer'î kitaplar sınıfına girmesini sorgulanır hale getirmektedir. *Kevâkib-i Seb'a*'da kelâm, mebdâisi itibariyle hendese ve hey'et ilimleriyle beraber aklî ilimler sınıfında değerlendirilmektedir.⁴¹ Böylece kelâm bir yönüyle şer'î bir ilimken, diğer yönüyle aklî ve felsefî muhtevası sebebiyle aklî ilimler sınıfına girmektedir.

Osmanlı'da ilim tasnifi yapan âlimlerin kelâm ilmine bakışlarını büyük oranda Gazzâlî (ö. 505/1111) belirlemiştir. Kelâm ilminin meşrûiyet sorunu bu tasniflerde de devam ettirilir. İlimleri şer'î olan ve şer'î olmayan şeklinde ayıran köklü tasnif, özellikle Gazzâlî sonrası dönemde de sürdürülmüş; ilimler, “mahmûd”, “mezmûm” ve “mubah” gibi farklı hükümler altında tasnif edilmiştir. Osmanlı medrese hiyerarşisinin en üstünde yer alan kurumlarda şer'î ilimler okutulmaktayken, kelâm ilmi felsefî yönü itibariyle şer'î ilimlerle aynı kategoride değerlendirilmediğinden burada tadrîs edilmemiştir.

Osmanlı medreselerinin ilk müderrisi olan Dâvud-i Kayserî (ö. 751/1350) ilimler tasnifinde kelâmı şer'î ilimler içerisinde göstermekte,⁴² Molla Fenârî'nin oğlu Molla Şah Fenârî (ö. 840/1437) ise şer'î ilimlerden saydığı kelâm ilmini (*usûlü'd-dîn*) ilimler tasnifinin başında zikrederek mevzusunun umumiyeti itibariyle tefsir ilminden daha üstte görmektedir.⁴³ Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa (ö. 817/1414 ?) *Kenzü'l-Küberâ* adlı eserinde ilimleri zâhirî ve bâtunî ilimler olmak üzere ikiye ayırmış ve usûlü'd-din (kelâm) ilmini tefsir, hadis ve fıkıh ilmiyle beraber zâhirî ilimler arasında saymıştır ki hepsi şer'î ilimler kapsamındadır.⁴⁴ Fakat müellifin zâhirî ilimler arasında değerlendirdiği kelâm ilmine bakışı tamamen olumsuzdur. O, kelâmı felsefe, mantık ve nücûm ilmiyle aynı kefeye koyarak felsefî ilimlerden saymakta, bu ilmin din adını kullanarak insanları sapıklığa sürüklediğini iddia etmektedir. Ona göre kelâm ilmi, helâk edici ve doğru yoldan saptırıcı olduğundan, amel edilmemesi gereken faydasız bir ilimdir.⁴⁵ Buna mukabil müellif

37 Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayınları, 1997, c. 1, s. 108.

38 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 2, s. 197.

39 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 2, s. 227.

40 Bu risaleyle ilgili bilgiler de verilecektir.

41 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 2, s. 289.

42 Kemal Faruk Molla, “Mehmed Şah Fenârî'nin *Enmûzecu'l-Ulûm* adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılar'da İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, sy. 18, (2005/1), s. 257.

43 Molla, a.g.m., s. 246.

44 Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema*, Kemal Yavuz (haz.), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1991, s. 122-150.

45 Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, a.g.e., s. 132.

tasavvuf ilmine bütün ilimlerin üstünde yer vererek, ehemmiyetine ve faydasına dikkat çekmektedir. Yazarın zihin dünyasında kelâm, tasavvuf ilminin tam da karşısında konumlanmaktadır. Fâtih döneminin en önemli kelâm âlimlerinden olan Hocazâde Muslihuddin Mustafa (ö. 893/1488) ilimleri üç kısma ayırırken,⁴⁶ “İlzâm-ı hasımdan gayri nesne ifade eylemez.”⁴⁷ dediği kelâm ilminin cedel yöntemini eleştirmektedir. Hocazâde, dönemin anlayışını takip ederek ilimler arasında en yüksek yeri, sadece irfan ve zevk sahibi insanların bildiği “ilm-i ledün” denilen ilimlere⁴⁸ ayırmıştır. Nev’î Efendi (ö. 1007/1598) III. Murad’a ithaf ettiği *Netâyicü’l-fünûn* adlı eserinde, ilimlerin değerinin ahiretteki faydasına (‘*ulûm-i nâfi’a*) göre olduğunu belirterek ilimleri on iki kısma ayırmıştır. Bu tasnifte kelâm, faydalı ilimlerden sayılmış ve onun birçok faydasına işaret edilmiştir.⁴⁹ Taşköprizâde (ö. 968/1566) ise gerek *Şekâik*’inde gerekse *Mevzûatü’l-ulûm* adlı eserinde, ilimlerle ilgili oldukça geniş bir tasnif yapmıştır. Âli ilim (alet ilmi) konumunda olan ilimlerin faydalı ilimlere (*ulûm-u nâfi’a*) bir zemin hazırlamak amacıyla öğrenilmesine dikkat çeken⁵⁰ Taşköprizâde, faydalı ilim-faydasız ilim, âlet ilimleri-yüce ilimler ayrımını devam ettirmektedir. Kelâm ulemâsını övücü sözlerle anlatan Taşköprizâde,⁵¹ bu ilmin herkes tarafından okunmasına ise karşıdır. Ona göre asıl faydalı ilim Kur’an, hadis ve fıkıh ilmidir.⁵² Kelâmın felsefi yönünden dolayı meşrûiyetine yöneltilen kadîm çekinceler, müellif tarafından da devam ettirilir ve bu disiplin, Ehl-i sünnet kelâmıyla sınırlandırılır. Bu doğrultuda felsefi ilimlerin öğrenilmesinin helal sayılması, şeriatın sağlam bilgilerine vâkıf olma şartına bağlanırken, bu ilimlerin şeriata muhalif olan kısımlarına ancak reddetme niyetiyle bakılması gerekli görülür. Neticede müellif, insanın kıymetli ömrünü felsefi ilimler öğrenerek harcamaması gerektiğine dikkat çeker.⁵³ Taşköprizâde, kelâm ilmini “ulûm-i şer’iyye”den saysa da “sapkın” olarak nitelediği Mu’tazile kelâmının, konu itibarıyla şer’î olsa da delilleri bakımından öyle olmadıklarını söyler.⁵⁴ Böylece sadece Ehl-i sünnet kelâmına meşrûiyet alanı açan müellif, geçmiş dönemde kelâma yöneltilen eleştirileri de bu bağlamda değerlendirir.⁵⁵ Taşköprizâde, bir başka tasnifinde ilimleri zâhirî ilimler ve bâtunî ilimler olarak

46 Mecdi Mehmed Efendi, *Hedâikü’ş-Şakaik*, Abdulkadir Özcan (haz.), İstanbul: Çağrı Yay., 1989, s. 153.

47 Mecdi, *a.g.e.*, s. 153.

48 Mecdi, *a.g.e.*, s. 153.

49 Nev’î Efendi, *Netâicü’l-fünûn*, Süleymâniye Ktp., Erzincan, nr. 132, vr. 38a-39b.

50 Taşköprizâde, *Mevzuatü’l-Ulûm*, çev. Taşköprizâde Mehmed Kemaleddin, c. 1-2, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313, s. 117.

51 Mecdi, *a.g.e.*, s. 5.

52 Taşköprizâde, *Mevzuatü’l-Ulûm*, s. 25.

53 Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 57-59.

54 Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 595.

55 Taşköprizâde, *a.g.e.*, s. 605-615.

iki ana gruba ayırmakta; tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi zâhirî ilimler arasında en yüksek yeri hadise vermektedir. Müellifin nazarında bu ilimlerle uğraşanların en üstünleri hadisçilerdir.⁵⁶ O, kelâm ilminin maslahat için öğrenilmesini farz-ı kifâye görse de avama öğretilmesinin doğru olmadığına dikkat çekmektedir.⁵⁷

Gazzâlî'nin ilimler tasnifine dayanan Birgîvî Mehmed Efendi (ö. 981/1573) ilimleri, temelde emredilen (*me'mûr*), yasaklanan (*memnû*) ve mendûb ilimler olarak üç kategoride ele alır. Bu tasnifte kelâm ilmi nücûm ilmiyle birlikte yasaklanan ilimler kategorisinde bulunur. İhtiyaçtan fazla kelâm öğrenmenin sakıncasına dikkat çeken Birgîvî, bu ilmin meşrûiyetine dair bazı kayıtlar koyar. Buna göre kelâmın farz-ı kifâye olarak mutlaka öğrenilmesi ve öğretilmesi gerekse de, bu ilmin talipleri zeki, dindar ve ahlâklı olmalı, bâtil mezheplere kaymaktan da korkmalıdır.⁵⁸

Gazzâlî etkisinin bariz biçimde olduğu bir diğer ilimler tasnifi Saçaklızâde'de (ö. 1145/1698)⁵⁹ de görülmektedir. İlimleri; faydalı ilimler, zararlı (haram) ilimler, faydası ve zararı olmayan (mubah) ilimler şeklinde üç gruba ayıran Saçaklızâde, akli ilimler içerisinde gördüğü kelâmı faydalı ilimler içerisinde zikrederken, kelâm ilmiyle ileri düzeyde meşgul olmayı, astroloji, müzik ve felsefe gibi haram olarak değerlendirmektedir. Kelâma karşı oldukça yıkıcı eleştiriler getiren müellifin, bunun yanında *Şerhu'l-Mevâkıf*'a atıflar yaparak kelâm öğretimini tavsiye etmesi⁶⁰ halkı kelâm ilminden korumak amacına yönelik bir çaba olarak yorumlanabilir. Saçaklızâde, kelâm ilmini akli ilimlerden; akâid ilmini ise şer'î ilimlerden saymaktadır. O, kelâm öğrenmeyi farz-ı kifâye kabul etse de bu hükmü orta dereceyle (*iktisad*) sınırlandırır.⁶¹ Ona göre bunun üzerindeki kelâm öğretimi zararlıdır.⁶² Zira felsefî düşüncelerin ve sapkın fırkaların yaygın olmadığı yerlerde itikadî konuları ileri düzeyde incelemek haramdır.⁶³ Müellif, filozofların düşüncelerinin yaygın olduğu bir beldenin hiçbir şekilde bulunmayacağı gerekçesiyle, felsefî tartışmalarla iç içe girmiş bir kelâm ile meşgul olmanın haramlığına kesin olarak hükmeder. Bu noktada en büyük rehberi olan Gazzâlî'ye sıkça atıflar yapmaktadır.⁶⁴ Osmanlı müellifleri arasında kelâma dair en fazla eser verenlerden olan müellifin, kelâma dair düşüncelerinin ve duygusal çıkışlarının arkasındaki en önemli esin kaynağı Gazzâlî'dir.

56 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 6.

57 Taşkoprîzâde, *a.g.e.*, s. 629.

58 Birgîvî Mehmed Efendi, *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*, İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1268, s. 28-31.

59 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Mustafa Tatcı-Cemâl Kurnaz (haz.), c. 1-2-3, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000, c. 1, s. 325-326; Fındıklı İsmet Efendi, *Tekmilâtü'ş-Şakaik fi Hakk-ı Ehli'l-Hakaik*, Abdulkadir Özcan (haz.), İstanbul: Çağrı Yay., 1989, s. 50.

60 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulum*, çev. Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan, s. 124-156.

61 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulum*, Süleymâniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 745, vr. 9.

62 Saçaklızâde, *a.g.e.*, vr. 8.

63 Saçaklızâde, *a.g.e.*, vr. 13.

64 Saçaklızâde, *a.g.e.*, vr. 56.

Geleneksel medrese eğitimi almamış olan Kâtip Çelebi (ö. 1068/1657) de temelde yedi kısma ayırdığı ilimler içinde kelâmî şer'î ilimlerden saymaktadır.⁶⁵ Ona göre müteahhirün dönemi âlimlerinin kelâma felsefî konuları karıştırmaları olumlu bir gelişmedir.⁶⁶ O, “usûlü'd-dîn” olarak da isimlendirdiği bu ilmi, ele aldığı konular itibarıyla ilimlerin en şerefli olarak görmekte, bununla mübâhase ve müzâkere yoluyla uğraşmayı da en güzel meşguliyetlerden saymaktadır.⁶⁷ Ona göre kelâm ilmi, hadis ve tefsir ilmi gibi şer'î ilimlerdenidir.⁶⁸ Zamanındaki bazı ilim adamlarının kelâm ilmine yaklaşımından oldukça rahatsız olan Çelebi, kelâmla beraber felsefeye de meşrûiyet zemini aramaktadır. Felsefenin dinen haram sayılmasını doğru bulmayan⁶⁹ müellif, ona meşrû bir zemin bulmak adına “Hermes'in aslında İdris Peygamber olduğu tezini” teyit etmektedir.⁷⁰

III. Osmanlı Medreselerindeki Kelâm Öğretimine Yön Veren Âlimler

Osmanlı dönemi müderrislerinin ilim anlayışlarının şekillenmesinde özellikle Fahreddin er-Râzî sonrası dönemde oluşan zihniyetin büyük etkisi olmakla birlikte aslında tüm bu süreci belirleyen isim Gazzâlî'dir. Râzî'nin icâzet silsilesi Gazzâlî'ye ulaştığı gibi⁷¹ Osmanlı âlimlerinin icâzet silsileleri de onun kanalıyla Gazzâlî'ye ulaşmaktadır.⁷² Osmanlı düşüncesi üzerinde oldukça etkili olan Sa'düddin Teftâzânî (ö. 793/1390) ve Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) de Râzî mektebine mensup âlimlerden sayılmakta,⁷³ ulemâ icâzetnamelerinde Seyyid Şerîf Cürçânî birkaç silsile ile Râzî'ye bağlanmaktadır. O, bu icâzetnamelerde “reîsü'l-âlimîn ve hâtemü'l-müdekkikîn”⁷⁴, “hâtemü'l-muhakkikîn ve seyyidü'l-müdekkikîn”⁷⁵ olarak nitelendirilmektedir. Anadolu başta olmak üzere İran, Türkistan ve Hindistan ulemâsının çoğunun silsilesinin Cürçânî'ye bir kısmının da Teftâzânî'ye ulaştığı⁷⁶ görülür.

65 Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (haz.), c. 1-2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, c. 1, s. 11-18.

66 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, Orhan Şaik Gökyay (nşr.), 1. baskı, İstanbul: Kabalıcı Yay., 2008, s. 280.

67 Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. 2, s. 1503.

68 Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. 1, s. 11.

69 Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. 1, s. 33.

70 Kâtip Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. 1, s. 36.

71 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 2. baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1984, s. 75-76.

72 Ebülûla Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmet Sungurbey (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 1966, c. 2-3, s. 746, 725, 711.

73 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 77.

74 Ebülûla Mardin, *Huzur Dersleri*, c. 2-3, s. 746.

75 Ebülûla Mardin, *Huzur Dersleri*, c. 2-3, s. 711.

76 Ahmet Ocak, “Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, c. 3, Kısım 2, Ankara 4-8 Ekim 1999, s. 772.

Cürcânî'nin İslâm dünyasında büyük bir şöhreti olmakla birlikte özellikle İran ve Anadolu'da etkisi daha fazladır.⁷⁷ Osmanlı ilim adamları, Teftâzânî ve Cürcânî arasındaki tartışmalı konularda bu iki âlimden birini tutmuşlar, padişah ve vezirlerin huzurunda bu meseleleri tartışmışlardır. Meselâ Hocazâde ile Efdalzâde Molla Hamidüddin (ö. 908/1502) Karamanlı Vezir Mahmut Paşa'nın huzurunda Cürcânî'ye yönelik itirazlar hakkında,⁷⁸ Hocazâde ile Ali Kuşçu (ö. 879/1474) da Cürcânî ve Teftazânî'nin görüşleri üzerinde tartışırlar. Burada Hocazâde Seyyid Şerîfî, Ali Kuşçu ise Teftazânî'yi haklı bulur.⁷⁹ Bu iki âlimin yaptıkları münazarayı ele alan müstakil risalesinde Taşköprizâde, Teftâzânî'yi haklı bulmakta, hakemin kasten taraf tutarak, Teftazânî'yi yenilmiş ilan ettiğini söylemektedir.⁸⁰

Osmanlı medreselerinin isimlerinin, Kanûnî sonrası payelerin yeniden düzenlendiği döneme kadar Cürcânî'nin eserlerine göre düzenlenmiş olması dikkat çekicidir. En alt payede olan "Hâşiye-i Tecrîd" medresesi Cürcânî'nin bir eserinin ismi olduğu gibi onun bir üstü olan "Otuzlu Medreseler" de yine Cürcânî'nin *Şerhu'l-Miftah* adlı eserine nisbetle "Miftah Medreseleri" olarak isimlendirilir. Kırklı ve Ellili medreselerde okutulan temel kelâm kitabı *Şerhu'l-Mevâkıf* da Cürcânî'nin eseridir. Burada Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) ve Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) de Cürcânî üzerinden okunmaktaydı. XVII. yüzyıl sonrasında kelâm alanında medreselerde en fazla ilgi Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ine olsa da onun gerek bu eseri gerekse *Şerhu'l-Makâsîd*'i, *Şerhu'l-Mevâkıf*'in seviyesinde görülmemiştir. Mısır'da Mübarekşâh'ın huzurunda Molla Fenârî (ö. 834/1431)⁸¹ ile ders arkadaşı olan⁸² Cürcânî'nin Osmanlı medreselerindeki etkisi talebeleri yoluyla da olmuştur. Cürcânî, Kadızâde er-Rûmî (ö. 824/1421)⁸³ den başka es-Seyyid Ali el-Acemî (ö. 860/1455), Fahrüddin el-Acemî (ö. 865/1460), Fethullah eş-Şîrvânî (ö. 857/1453) gibi Osmanlı ilmî zihniyetinin ve medrese öğretiminin şekillenmesinde emeği olan âlimlere de hocalık yapmıştır.

Teftâzânî'nin eserlerinin Osmanlı medreselerinde okutulmaya başlanması ise onun Timur ile olan seferlerinde Osmanlı âlimleriyle çeşitli konular hakkında yaptığı münazaraların Osmanlı ulemasının dikkatini çekmeye başlamasından sonradır. Teftâzânî'nin Hanefî veya Şafîî olduğu tartışılrsa da Bilmen onun Hanefî fikhına ve fukahâsına dair yazdığı eserlere binaen fikhen Hanefî olduğunu söylemekte,⁸⁴

77 Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürçani ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1984, s. 94-95.

78 Sadreddin Gümüş, *a.g.e.*, s. 107.

79 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Ahmed Suphi Furat (nşr.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1985, s. 82.

80 Sadreddin Gümüş, *a.g.e.*, s. 105.

81 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 18.

82 Sadreddin Gümüş, *a.g.e.*, s. 110.

83 Mecdi, *a.g.e.*, s. 40.

84 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul 1967, c. 1, s. 448.

Teftâzânî de *Şerhu'l-Akâid*'de Hanefî fukahânın kitaplarına atıfta bulunmaktadır. Osmanlı medreselerinde bir Eş'arî kelâm kitabı olan *Şerhu'l-Makâsîd*'dan çok bir Mâtürîdî akâid metni olan *Akâid-i Neseîyye* üzerine yaptığı şerh, birçok şerhi ve haşiyeleriyle birlikte medreselerde sürekli olarak okutulmuştur.

Osmanlı düşüncesinde geçmişten gelen birçok ekolün ve temsilcilerinin izleri olmakla birlikte, her bir çizginin temsilcisi diğerlerinin özelliklerini kısmen ihtiva etmekteydi. Kuruluş dönemindeki tasavvufî eğilim zamanla, kelâm, felsefe ve bilim geleneklerinin etkisi altına girmeye başlamış ve bu ilimleri kendinde toplayan âlimler ortaya çıkmıştı ki bunların başında Molla Fenârî (ö. 834/1431) gelir. Molla Fenârî, Cemaleddin el-Aksarâyî (ö. 791/1388-89 ?) vasıtasıyla Fahreddin er-Râzî ekolüne, Ekmeleddin Bâberti'den (ö. 786/1384) ders alarak Mâtürîdî ekolüne, müntesibi olduğu Zeyniyye tarîkati vesilesiyle de tasavvufî geleneğe bağlıydı.⁸⁵ Osmanlılarda ilk şeyhülislâm ünvanını alan Molla Fenârî, Osmanlı âlim tipine bir model olmuştur.⁸⁶ O, tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, mantık ve Arap diline ait birçok eserinin yanında İcî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ve bunun özeti olan *Muhtasari'l-Mevâkıf* adlı eserleri üzerine yaptığı tâ'likat ve şerh, kelâm ilmine dair çalışmalarıdır. Kendisinden sonra gelen âlimlerin hemen hepsinin yetiştiği Osmanlı ulemâ mektebini kuran⁸⁷ Molla Fenârî'nin düşünce sisteminin temelinde vahdet-i vücûd anlayışı vardır. Onun öğrencilerinden olan Molla Yegân (ö. 878/1473)'dan okumuş olan Hızır Bey (ö. 863/1458), Fatih döneminde kelâm ilminde temayüz eden Hocazâde, Muslihiddin Kastelânî (ö. 902/1495), Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa (ö. 891/1486), Hayâlî Ahmed Efendi (ö. 875/1470) ve Hatîpzâde (ö. 903/1496) gibi birçok âlimi yetiştirmiştir.⁸⁸ Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa ise birçok önemli âlimin yanı sıra Tokatlı Molla Lutfî (ö. 899/1494)'yi yetiştirmiş, o da Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürçânî gibi âlimlerden bile yetkin olduğu bazılarınca kabul edilen⁸⁹ İbn Kemal (ö. 940/1534)'i; o da Ebussuûd (ö. 982/1574)'u yetiştirmiştir.⁹⁰ Ebussuûd'un bir diğer hocası Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516) de Sinan Paşa'nın talebelerindedir.⁹¹ İşte tüm bu medreseleşme sürecinin başında, Molla Fenârî'nin belirleyici olduğu bârizdir.

II. Bayezid döneminde yaşayan ve sultanın iltifatına mazhar olan Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) kurduğu ekol de Râzî Mektebi karşısında büyük

85 Salih Çiftçi, "Osmanlı'da Sûfî-Devlet İlişkilerinin Prototipi Olarak Molla Fenârî", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, Bursa, 2010, s. 337-343.

86 M. Sait Özverli, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul: İSAM Yay., Aralık 2007, s. 198-199.

87 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yay., 1983, c. 2, s. 648.

88 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 652.

89 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 671; Sehi Bey, *Heşt Behişt*, Mustafa İsen (haz.), Ankara: Akçağ Yay., 1998, s. 97.

90 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 658 vd.

91 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 667.

bir başarı sağlayamamışsa da onun *İsbât-ı Vâcib* ve *Şerhu'l-Akâid-i Adudiyye* (*Celâl, Molla Celâl*) başta olmak üzere bazı eserleri Osmanlı medreselerinde sürekli okunagelmıştır. Dolayısıyla Devvânî'nin Osmanlı ilim camiası üzerindeki kalıcı etkisi, II. Bayezid sonrası Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir. II. Bayezid'le mektuplaşıp onun hediye ve iltifatlarına mazhar olan Devvânî, daha sonraları Osmanlı medreselerinde okunan *İsbât-ı vâcib* (*Risâle fi isbâtı'l-vâcib*) risalesini II. Bayezid'e ithaf etmiştir.⁹² Devvânî, II. Bayezid döneminde Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmış olan talebesi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi vasıtasıyla Osmanlı ilim muhitinde tanınmaya başlanmış, İran'da olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında daha hayattayken şöhreti yayılmış ve bir "Devvânî Ekolü" meydana gelmiştir.⁹³ Onun felsefe ile kelâmın birleştirildiği dönemin özelliklerini taşıyan eserlerinde, Eş'arî kelâmının, İsrâkî felsefenin ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 636/1239)'nin vahdet-i vücûd görüşünün izlerini bulmak mümkündür. Eserlerini tasavvufî, felsefî ve kelâmî bir zemin üzerine oturtmakla beraber, İsrâkî felsefenin yanında Meşşâî felsefeden de etkilenmiş⁹⁴ olan Devvânî, çok yönlü ve eklektik bir düşünce sistemine sahiptir.

Osmanlı ilim camiasını ve özellikle kelâm öğretimini etkileyen en önemli isimlerden birisi de kuşkusuz Şîî bir âlim olan Nasîruddin Tûsî'dir. Onun *Tecrîdü'l-i'tikâd* isimli kelâm eseri, felsefî kelâm kitaplarının ilk örneklerinden olup⁹⁵ gerek Şîî gerekse Sünnî İslâm dünyasında birçok şerhe konu olmuştur. Bu şerh ve hâşiyelerden Osmanlı medreselerinde en fazla ilgi göreni, Şemseddin Mahmud b. Abdurrahman b. Ahmed el-İsfehânî (ö. 749/1349) tarafından "şerh-i kadîm" olarak da isimlendirilen *Teşyîdü'l-kavâid* isimli şerhe Seyyid Şerîf Cürçânî tarafından yapılan *Hâşiyeye-i Tecrîd* ile Ali Kuşçu'nun yazdığı ve "şerh-i cedîd" diye isimlendirilen şerhtir. Özellikle Cürçânî'nin hâşiyesi, medrese payelerinin en alt seviyesi olan Yirmili ve Otuzlu medreselerde okutulmuş, hatta Yirmili Medreseler "Hâşiyeye-i Tecrîd" adıyla nitelenmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı ilim çevresi Şîî kelâm düşüncesini Tûsî'nin bu eseri üzerinden okuduğu gibi Râzî'nin düşüncelerinin eleştirisini de yine Tûsî üzerinden okumuştur. Sünnî Osmanlı ilim çevresinde Tûsî'nin okunması onun sadece ilmî yetkinliği ve felsefî bir kelâm anlayışında olmasından çok, taassuptan uzak kişiliğinden kaynaklanır. Tûsî, eserlerinde Ehl-i sünnet'i küçük düşürücü ifadelerden kaçındığı gibi onu tekfir etmeyen ilk İmâmî âlim olarak da Şîî ulemâdan ayrılır. Onun birçok Sünnî talebesi olduğu gibi, Sünnî çevreden âlim arkadaşları⁹⁶ da vardı.

92 Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, c. 9, s. 260.

93 Harun Anay, a.g.m., s. 258.

94 Harun Anay, a.g.m., s. 258.

95 Agil Şirinov, *Nasîruddin Tûsî'de Varlık ve Ulûhiyet*, İstanbul: İSAM Yay., 2011, s. 38.

96 Agil Şirinov, a.g.e., s. 34.

IV. Osmanlı Medrese Müfredatında Kelâm

Osmanlı medreseleri üzerine birçok araştırma yapılmış olsa da müfredatlar konusunda tam bir netlik oluşmamıştır. Bunda Osmanlı eğitim sisteminin esnekliğinin yanında özellikle ilk döneme ait bilgilerimizin yetersizliğinin de etkisi vardır. Osmanlı dönemini bütünüyle ele alan ve medrese dersleri üzerinde detaylı duran çalışmalar olmadığından birçok çalışmada büyük genellemelere ve tekrarlara gidildiği görülmektedir. Özellikle Osmanlı'nın kuruluş dönemi neredeyse tamamen karanlıkta kalmakta, bu dönemin müfredatı hakkındaki bilgiler tahminden öteye gidememektedir. Dönemin eğitim hayatına yönelik temel çalışmalardan olan Mustafa Bilge'nin *İlk Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İÜEF Yay., 1984) isimli eseri dönemin medreselerine dair hayli malumat verse de müfredat konusunu tam olarak aydınlatamamaktadır. Cahid Baltacı'nın *(XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri I-II)* (İstanbul: İFAV, 2005) adlı Osmanlı medreseleri hakkında yapılan en kapsamlı başvuru eserlerinden olan çalışması da daha çok bu kurumların tanıtılmasına yönelik olduğundan müfredat hakkındaki bilgileri oldukça geneldir ve giriş kısmında özetlenmiştir. Sadece belli bir dönemin müfredatını ele alan bu çalışma, daha sonraki medrese üzerine yapılan çalışmaların ana referans kitaplarından biri olmuş ve yazarın burada verdiği medrese müfredatı, bütün bir Osmanlı dönemine şâmil bir müfredat gibi algılanmıştır. Cevad İzgi'nin *Osmanlı Medreselerinde İlim* (2 cilt, İstanbul: İz Yayınları, 1997) adlı eseri Osmanlı medrese müfredatlarına yönelik en kapsamlı çalışmadır. Eserde Osmanlı medreseleri müfredatı bütün dönemleri içine alacak şekilde detaylandırılmış, muhtemel bütün müfredat cetvelleri verilmiştir. Kaynak itibarıyla oldukça zengin olan çalışmada bilgiler bir yığın halinde verilmekte, tutarlı olabilecek analiz ve sentezlere ulaşılamamaktadır. Medreselerde okutulan ilimleri ele alan bu eser, hâlâ medrese müfredatı hakkında en kuşatıcı çalışma olma hüviyetini korumaktadır. Medreselerdeki ders müfredatlarını kânunlar, vakfiyeler, otobiyografiler ve icâzetnâmelere dayanarak ortaya koyan önemli bir çalışma Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Dergâh Yay., 1983) adlı eseridir. Eleştirel bir tarzda Osmanlı medrese sistemini ele alan eserde Atay, Osmanlı ilim adamlarının kelâm ilmindeki senedlerini de vermektedir. Atay'ın bu eserden önce medreselerle alakalı yazdığı makaleleri de bulunmaktadır: "Medreselerin Gerilemesi" (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, c. 24, s. 15-56), "Medrese İslahatı" (*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1981, c. 25, s. 1-43), Atay'ın "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeler" (*Vâkıflar Dergisi*, 1981, c. 13, s. 171-236) adlı makalesi ise *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* kitabına aynen alınacaktır. Tertîbu'l-ulûm tarzı eserlere dayanarak Osmanlı medrese müfredatlarını ortaya koyma amaçlı çalışmalar da vardır. Şükran Fazlıoğlu'nun, "Nebi Efendi-Zade'nin "Kaside fi el-Kutup el Meşhure fi el-Ulûm"una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası" (*Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Mart 2003), aynı müellifin "Manzûme fi Tertîb el-Kutub fi el-Ulûm ve Osmanlı

Medreselerindeki Ders Kitapları” (*Değerler Eğitim Dergisi*, c. 1, sy. 1, Ocak 2003) makaleleri ile Ömer Özyılmaz'ın *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002) isimli çalışması ile Mefail Hızlı'nın, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler” (*UÜİFD*, c. 17, sy. 1, 2008) isimli makalesi bu amaç çerçevesinde yapılan çalışmalardandır.

Medreselerde eğitim metoduyla alakalı olarak Osmanlı dönemi öncesi medreselerini ele alan George Makdisi'nin *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî İlimler* (çev. Hakan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2009) ve *Orta Çağda Yüksek Öğretim* (Tercüme ve İnceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2012) adlı çalışmaları önemlidir. Bunun yanında Osmanlı medreseleri özelinde ders öğretim metotlarını ele alan kaynaklar da bulunmaktadır. Hasan Akgündüz'ün, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi* (İstanbul: Ulusal Yay., 1997); Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Medreseleri (XIX. Asır)* (İstanbul: Beyan Yay., 2004); Süheyl Ünver'in *Fâtih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul, 1946); A. Hadi Adanalı'nın, “Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi”, (*Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletler Arası Kongresi* İstanbul: IRCICA, 2001, s. 35-42); Nesibe Feyza Büyükdinç'in, “Osmanlı Medreselerinde Bir Öğretim Metodu Olarak Münâzara ve Ahmet Cevdet Paşa'nın “Âdâb-ı Sedâd Adlı Eseri” (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007) tarzı çalışmaların yanında Bereketzâde İsmail Hakkı'nın *Yad-ı Mazi* (Tevsîi Tabâat Matbaası, 1232); Sadreddin Öztoprak'ın *Şark Medreselerinde Bir Ömür* (İstanbul: Beyan Yay., 2003); Halid Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl* (Nur Özmel Akın (haz.), İstanbul: Özgür Yay., 2008) isimli hatırat türü eserlerde de medrese ders öğretim metotları içerisinde kelâm öğretiminin nasıl yapıldığına dair ipuçları bulmak mümkündür.

Osmanlılarda, genel medreseler dışında dârulkurra, dârulhadis, dârü't-tıp ve hey'et medreseleri (rasathaneler) ile daha sonraki dönemlerde kurulan dârulmesnevîler gibi ihtisas medreseleri ve devlet adamı yetiştirmek gibi özel amaçlarla kurulan Enderun Mektebinde kelâm ilmi okutulmadığından, sadece genel medrese müfredatı içerisinde kelâm ilminin yerini tayin etmek durumundayız.

Fetih öncesi dönemde Osmanlı medreselerinde hangi kelâm metinlerinin okutulmuş olduğu veya bu medreselerde kelâmın okutulup okutulmadığı çok net değildir. Bununla birlikte sonraki dönem medrese geleneğini belirleyen bu dönemin medreseleri hakkında burada müderrislik yapmış âlimlerin ilmî çalışmalarından hareketle nasıl bir eğitim aldıklarını ve hangi metinler üzerinde yoğunlaştıklarını tahmin edebiliriz.

Osmanlılarda ilk medrese konusunda ihtilaf varsa da genel kanaat, bunun İznik Orhaniyesi olduğudur.⁹⁷ Orhan Gâzî İzmit'i fethettiğinde oradaki bir yapının medreseye çevrilmesiyle inşa edilen Süleyman Paşa Medresesi'nin ilk medrese

97 Taşkoprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 6.

olduğu halde, İzmit'in merkeze uzak olduğu için gerektiği kadar meşhur olmadığı tezi⁹⁸ revaç bulmamıştır.⁹⁹ Dolayısıyla ilk medrese, 731/1330 tarihinde Gazî Orhan Bey tarafından beyliğin merkezi olan İzmit'te yapılmış ve ilk müderris olarak da Türk âlimlerinden Şerefüddin Davûd-i Kayserî (ö. 751/1350) tayin edilmiştir.¹⁰⁰ Tahsilini Mısır'da yapan Davûd-i Kayserî, Muhyiddin İbn-i Arabî'nin üvey oğlu Sadreddin Konevî (ö. 672/1274)'nin halifelerinden *Fusûsü'l-Hikem* şârihi Kemaleddin Abdürrezzak-i Kâşî (ö. 730/1329-30)'nin halifelerindedir.¹⁰¹

Dâvûd-i Kayserî'nin bu medresede kelâma dair bir metin okutup okutmadığını tam olarak bilmesek de yazdığı eserlerden yola çıkarak kelâm dâhil aklî ve naklî ilimlerde bir denge kuracak tarzda aklî ilimlerle ilgili eserlerin okutulmuş olacağını tahmin edebiliriz.¹⁰² Dâvûd-i Kayserî'den sonra bu medresede Taceddin-i Kürdî (XIV. yüzyıl) ardından Molla Fenârî'nin hocası olan Alâeddin Ali Esved (ö. 800/1397)¹⁰³ müderrislik yapmıştır. Burada müderrislik yapan Molla Fenârî¹⁰⁴ Osmanlı medreselerini şekillendiren önemli bir isimdir. Molla Fenârî'nin, İcî'nin *el-Mevâkıf ve Cevâhiru'l-keâm* isimli eserleri üzerine ta'likat ve şerh yazması, burada *Mevâkıf ve şerhinin* okutulmuş olacağı ihtimalini güçlendirmektedir. Bunlardan *Şerhu'l-Mevâkıf* yazılır yazılmaz Osmanlı âlimlerinin gündemine girmiştir. Bu dönemde Seyyid Şerîf Cürçânî'ye talebelik yapmış olan Kadzâde-i Rûmî (ö. 815/1412) daha sonraları Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ma birçok reddiyeler yazmıştır. Eserin kenarına notlar halinde iliştirilen bu eleştiriler, İran ulemâsının dikkatini celbedecek niteliktedir.¹⁰⁵

Fâtih devri âlimlerinden Molla Hayâlî diye de tanınan, Mevlânâ Şemseddin Ahmed b. Kâdî Mûsa (ö. 885/1480) da bu medresede müderrislik yapmıştır. Hızır Çelebi'ye talebelik yapan Molla Hayâlî'nin, kelâma dair yazdığı *Şerhü'l-Akâid* hâşiyesi Osmanlı medreselerinde en itibar gören eserlerden olmuş ve *Şerhü'l-Akâid*le birlikte sürekli okutulmuştur. Bu önemli eser dışında Molla Hayâlî'nin kelâma dair birçok eserinin olması, fetih öncesi Osmanlı medreselerinde güçlü bir kelâm öğretiminin başladığını ve okutulan eserlerin sadece *Şerhü'l-Akâid* ve *Şerhu'l-Mevâkıf*tan ibaret olmadığını göstermektedir. Meselâ Bilge, kaynak belirtmeksizin bu kitaplara ilave olarak Kadı Beydavî (ö. 685/1286)'nin *Tavâliu'l-Envar* adlı eseriyle Nasîruddin

98 Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Teassus ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema", *DEFM*, c. 1, 1922, s. 139.

99 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İÜEF Yay., 1984, s. 12.

100 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, 14. baskı, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: YKY Yay., 2009, s. 175.

101 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 1.

102 Sema Özdemir, "Osmanlı Düşünce Tarihinin Teşekkülünde Dâvûd Kayserinin Rolü", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu (8-10 Mayıs 2014)*, Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yay., s. 495-496.

103 Mecdi, *a.g.e.*, s. 47.

104 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İFAV, 2005, c. 2, s. 585.

105 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 14-16.

Tûsî'nin *Tecridü'l-Kelâm*'ını da ilave eder.¹⁰⁶ *Şerhü'l-Mevâkıftan* daha önce yazılan Teftazânî'nin *Şerhu'l-Makasid*'inin da okutulmuş olması pekâlâ mümkündür. Fakat bu eser, süreç içerisinde *Şerhu'l-Mevâkıf*'in gölgesinde kalmış ve ondan bir alt düzeyde kabul edilmiştir. Uzunçarşılı, Osmanlılarda medrese teşkilatlanmasının ilk olarak II. Murad zamanında görülmekle birlikte, esaslı bir şekilde Fatih Sultan Mehmed zamanında gerçekleştiğini söyler.¹⁰⁷

Medreselerde ne tür ders programlarının uygulandığını tespit etmek için resmî ve resmî olmayan iki tür kaynağa başvurmak zorundayız. Resmî belgeler; medrese ile ilgili kânunnâmeler, vakfiyeler, *Kevâkib-i Seb'a* risalesi ve icâzetnâmelerdir. Atay, bu resmî belgeler içinde ise en güvenilir olanlarının diplomalar yani icâzetnâmeler olduğunu söylese de,¹⁰⁸ bu belgelerin hepsi ihtimal olmanın ötesinde bir kesinlik taşımazlar. Bunun yanında medreselerde okutulan kitapları belirlemek için, hangi kitaplara daha fazla şerh ve hâşiye yazıldığı, hangi kitapların matbû ve hangilerinin istinsahının daha fazla olduğu bilgisi de bu konuda bize yol gösterecektir.

Resmî olmayan belgeler ikinci tip kaynak niteliğinde olup, bu belgelerde belirtilen derslerin okutulması herhangi bir kanûnî zorunluluğa dayanmaz. Bu belgeler ya bir âlimin otobiyografisinde okuduğu veya okuttuğu derslerden bahsetmesine ya da medreselerin ders programları hakkında yazılan eserlerde teklif edilen programlara dayanır. Bu tarz eserlerde bahsedilen programların uygulanma zorunluluğu olmadığı için medreselerde bunların uygulanıp uygulanmadığı da belli değildir. İlimler tasnifi yapan âlimlerin eserlerinde verilen bilgiler de bu kâbil belgelerdendir.¹⁰⁹ Bu türden diğer belgeler ise ulemâ biyografileri olan “terâcim-i ahvâl” türü kitaplardır. Bu kitaplarda birçok âlimin hayatı anlatılırsa da detaylarına inilmeden görev aldığı medreseler, varsa yazdığı eserler ve nadiren de okumuş olduğu kitaplardan bahsedilmekle yetinilmektedir. Bu eserlerde çoğu zaman, Taşköprizâde'nin otobiyografisinde olduğu gibi detaylı bir şekilde hangi medresede hangi metinlerin ve bunları ne kadarının okunmuş olduğu anlatılmaz. Müelliflerin eserlerinden, onların zihin dünyasına ve aldığı eğitime dair çıkarsamalar yapılırsa da bunlar tahminden öteye geçmediği gibi esnek bir eğitim anlayışının hâkim olduğu bir sistemde bütün eğitim kurumları hakkında kuşatıcı bir bilgi vermekten de uzaktır.

A. Kanunnâmeler ve Vakfiyelere Göre Medrese Müfredatında Kelâm

Fâtih'le beraber medreselerin hiyerarşik düzenine göre bir müfredat belirlenerek, okutulacak kelâm metinleri sistemli bir hale getirilecektir. İstanbul'un fethi sonrasında birçok medrese yapılmışsa da Fâtih tarafından kurulan yüksek medreseler olan Sahn-ı Semân Medreseleri, bu kurumun tarihi açısından bir zirvedir. Bu

106 Bilge, *a.g.e.*, s. 54.

107 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı*, 2. baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1984, s. 2.

108 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yay., 1983, s. 78.

109 Atay, *a.g.e.*, s. 78-79.

medreseler Fâtih Camii'nin iki tarafında yapılmış "Yüksek İhtisas" medreseleridir. Buraya Semâniye (Sekizli) veya "Sahn" ya da bu iki ismin terkiibiyle "Sahn-ı Semân" isimleri verilmiştir. Nişâncızâde Mehmed (ö. 1031/1621) ve Hoca Sa'deddin Efendi (ö. 1008/1599) bu medreselerden "Medrese-i 'Aliye" (Yüksek Medrese) olarak söz etmektedirler.¹¹⁰ Fâtih dönemi tarihçilerinden Tursun Bey (ö. 905/1499) dönemin değerli âlimlerinin müderrislik yaptığı bu medreselerde, nakli ilimlerden; tefsir, hadis, usûl ile fûrû' ilimlere dair kitapların medresenin kütüphanesine (dârü'l-kütüb) konulduğundan bahsederken¹¹¹, Kanûnî Sultan Süleyman devri tarihçilerinden Mehmet Paşa (ö. 970/1571) da bu sekiz medresenin "mahzâ terğîb-i ulûm-i dîniyye ve tertîb-i şerâyi-i şer'iyye için" inşa edildiğinden, burada tefsir, hadis, hikmet, fıkıh, usûl ve fûrû' ilimlerinin okutulduğunu aktarmaktadır.¹¹²

Sahn adı verilen medreselerde eğitim görebilmek için Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonraki dönemlerde İbtidâ-i Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil ve Mûsile-i Sahn olarak isimlendirilen medrese basamaklarını geçmek gerekir ki Yaltkaya'ya göre "Sahn" ismi de zaten bundan dolayı verilmiştir.¹¹³ Fatih döneminde düzenlenen medreselerin hiyerarşik sistemine göre Sahn Medreselerine gelebilmek için sırasıyla; Yirmili, Otuzlu, Kırklı, Hariç Ellili, Dâhil Ellili ve son olarak da Sahn Medreselerine hazırlık olan Tetimme Medreselerinden geçmek gerekmektedir.

Sâhn-ı Semân ve Tetimme Medreseleri yapıldıktan sonra medreseler altı sınıfa ayrılmıştır:

- 1- Hâşiye-i Tecrîd (Yirmili) Medreseleri
- 2- Miftah (Otuzlu) Medreseleri
- 3- Telvîh (Kırklı) Medreseleri
- 4- Hariç Medreseleri
- 5- Dâhil Medreseleri
- 6- Sahn-ı Semân Medreseleri.¹¹⁴

Süleymaniye Medreselerinin yapılmasından sonra Osmanlı Medreseleri şu mertebelerden meydana gelmekteydi:

- 1- Hâşiye-i Tecrîd (Yirmili) Medreseleri
- 2- Miftah (Otuzlu) Medreseleri
- 3- Telvîh (Kırklı) Medreseleri
- 4- Hâriç Medreseleri

110 Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara: TTK Yay., 2003, s. 61.

111 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, A. Mertol Tulum (haz.), İstanbul, 1977, s. 70-72.

112 Nişancı Muhammed Paşa, *Tarih-i Nişancı Muhammed Paşa*, Dersaadet: Matbaâ-i Âmire, 1279, s. 180-181.

113 M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul: MEB Yay., 1940, s. 463.

114 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 36.

- 5- Dâhil Medreseleri
- 6- Sahn-ı Semân Medreseleri
- 7- Süleymaniye Medreseleri
- 8- Altmışlı Medreseler
- 9- Süleymaniye Dârü'l- Hadisi.¹¹⁵

XVII. yüzyılın başlarında ise medrese mertebeleri şu şekildedir:

- 1-İbtidâ-i Hâriç Medreseleri
- 2-Hareket-i Hâriç Medreseleri
- 3-İbtidâ-i Dâhil Medreseleri
- 4-Hareket-i Dâhil Medreseleri
- 5-Mûsile-i Sahn Medreseleri
- 6-Sahn-ı Semân Medreseleri
- 7-İbtidâ-i Altmışlı Medreseleri
- 8-Hareket-i Altmışlı Medreseleri
- 9-Mûsile-i Süleymâniye Medreseleri
- 10-Hâmise-i Süleymâniye Medreseleri
- 11-Medâris-i Hâmise-i Süleymâniye
- 12-Dârü'l-Hadis-i Süleymâniye.¹¹⁶

XIX. yüzyılın ortalarında ise medreselerin mertebeleri şu şekildedir:

- 1-İbtidâ-i Hâriç Medreseleri
- 2-Hareket-i Hâriç Medreseleri
- 3-İbtidâ-i Dâhil Medreseleri
- 4-Hareket-i Dâhil Medreseleri
- 5-Mûsile-i Sahn Medreseleri
- 6-Sahn-ı Semân Medreseleri
- 7-İbtidâ-i Altmışlı Medreseleri
- 8-Hareket-i Altmışlı Medreseleri
- 9-Mûsile-i Süleymâniye Medreseleri
- 10-Hâmise-i Süleymâniye Medreseleri
- 11-Medâris-i Hâmise-i Süleymâniye
- 12-Dârü'l-Hadis-i Süleymâniye.¹¹⁷

115 Baltacı, *a.g.e.*, c. 1, s. 74.

116 Baltacı, *a.g.e.*, c. 1, s. 74-75.

117 Baltacı, *a.g.e.*, c. 1, s. 74-75.

Fâtih döneminde hazırlanan bir kanunname medreselerde hangi kitapların okutulacağına dair bilgi verilmekte ise de müderrislerin okuttuğu kitaplar bu kanunnamelerde yazılanlardan ibaret değildir. “Kanunname-i talebe-i ulûm” adlı talimatnâmede bazı kitapların okutulması istenmekle beraber müderrislere istediği kitapları okutabileceğini belirten bir ibare de eklenmiştir. Buna göre müderris resmî müfredatın dışına çıkabilmekte ve böylece öğretimde bir esneklik sağlanmaktadır.

Birçok araştırmacıya göre medreselerde okutulması istenen derslerle ilgili en eski kanunun, Fâtih döneminde Sahn-ı Semân Medreseleri için çıkarılmış olan kanun olduğu ifade edilse de, İhsanoğlu bunun Fatih döneminde çıkarılmadığına dair birçok kanıt getirmektedir (Kânûn-i Talebe-i Ulûm, Kânûn-i Örfiye-i Osmanî).¹¹⁸ Fâtih’in bu medresenin programını Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Ali Kuşçu ve Mahmut Paşa’ya yaptırdığı bilgisi de tartışmalıdır. Bu kanunnâmeye göre medresede okutulması gereken dersler üst mertebeden aşağı mertebeye doğru şöylece sıralanmıştır:

a) Baş müderrisler; *Şerh-i Adûd*, *Hidâye*, *Keşşâf* ve müderrisin kendi seçeceği kitapları okuturlar.

b) Baş müderrislerden bir alt seviyede olan müderrisler *Telvih*'e kadar okuturlar.

c) Daha aşağı derecede olanlar *Miftah*'a kadar okuturlar.

d) Bunlardan daha aşağı olan küçük müderrisler ise *Şerh-i Tavâlî*, *Şerh-i Metâlî*, *Mutavvel* ve *Hâşiye-i Tecrîd* okuturlar.

Tetimmelerde *Şerh-i Şemsiye*, bunun üstünde olan müderrisler ise *İsfehânî*'ye kadar okuturlar.¹¹⁹ Sahn Medreselerine hazırlık medreseleri hükmünde olan Tetimme Medreselerinde kelâm ilminden Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-envar* adlı kitabının şerhi olan *İsfehânî*'nin *Şerhü't-Tavâlî* adıyla bilinen *Metâliu'l-enzar* adlı eseri okutulmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde çıkarılmış kanunları bir araya getiren XVII. yüzyıl bilginlerinden Hazerfan Hüseyin Efendi (ö. 1103/1691) de “Kavanîn-i Talebe-i İlim” başlığı altında verdiği medrese müfredatına göre, en alt medrese olan Hâşiye-i Tecrîd Medreselerinde kelâm ilminden *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Tavâlî*; Sahn medreselerine hazırlık medreseleri olan Tetimme medreselerinde ise *İsfehânî* okutulduğunu belirtir.¹²⁰

Gelibolulu Mustafa Âli (ö. 1008/1600)'nin Yıldırım Bayezid Han'dan itibaren uygulanmakta olan Tedris Kânûnunun tam bir şekilde bir kanuna bağlı olarak Fatih döneminde ele alındığını söylediği “Der Beyân-ı Nehc-i Ulemâ ve Bünyân-ı

118 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, 3. baskı, İstanbul: Etkileşim Yay., 2007, s. 56-62.

119 Yaltkaya, a.g.m., s. 250; Akgündüz, *Osmanlı Medrese Sistemi*, s. 348-349.

120 Hezerfan Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Sevim İlgürel (haz.), Ankara: TTK Yay., 1998, s. 204.

Tarîk-i Ashâb-ı Dirâset ve Kazâ" isimli kânuna göre Yirmibeş Akçeli Hâşiye-i Tecrîd medreselerinde, medresenin isminden de anlaşılacağı üzere *Hâşiye-i Tecrîd* okutulacaktır ki medrese hiyerarşisi içerisinde en alt basamakta olan bu medresenin süresi bir yıldır. Bundan sonra, Miftah, Kırklı, Hariç, Dâhil ve Sahn medreselerinde, bu kanuna göre usûl, fûrû', tefsir, kelâm, meânî gibi ilimlerden üçer ders okutulacaktır. Kırklı, Hariç Ellili gibi eski padişah oğulları ve kızları ve büyük beylerin inşaları olan medreselerdeki dersler de, aşağı seviyede *Meânî*, orta seviyede kelâmdan *Şerhu'l-Mevâkıf*, yukarısı ise fûrûdan *Hidâye* olacaktır.¹²¹

Fâtih Sultan Mehmed'e ait vakfiyelerde müderrislerin aklî ve naklî ilimlerde ehliyetli olmaları istenmekle birlikte, medreselerde ne tür kitapların okutulacağına dair bilgi verilmez,¹²² ancak gelenekte okutulan kitaplara devam edilmesi istenir. "Ulûm-i nâfia"¹²³ ve "ifâde-i envâ-i ulûm"¹²⁴ ifadeleri yanında, müderrislerin yetkinliğini belirtmek için; "makâsîd-ı kütüb-i mu'teberi fehme kâdir" ve "medâriste müdâresesi mu'tâd olan ulûm-i mühimmede mâhir"¹²⁵ denmesi geleneksel eğitiminin devamının istendiğini gösterir. Kanûn döneminde ilmiye ile ilgili çıkarılan bir kanunnâmeye de talebenin muteber kitapları okuması emredilir.¹²⁶ Dünya ve ahirette insana fayda sağlayacak olan ilimler (*ulûm-i nâfia*) içerisinde şer'î ilimlerden hadis ve tefsir, piramidin en tepesine yerleştirilirken, aklî ilimler ise pratik hayattaki gereksinimleri oranında değer görmektedir.¹²⁷ İhsanoğlu, Fâtih'in vakfiyesinde medreseye tayin edilecek müderrislerde naklî ilimler yanında aklî ilimlere de vâkıf olmanın şart koşulmasını, medrese vakfiyelerinde ilk defa rastlanan bir durum olarak değerlendirirken, bunu Semerkant'ta Uluğ Bey (ö. 853/1449)'in çevresindeki matematik-astronomi ağırlıklı ilim muhitinden gelen ve *Tecrîdu'l-kelâm*'a şerh yazmış olan Ali Kuşçu'nun tesirine bağlasa da,¹²⁸ Fâtih'in vakfiyesinden önce Kütahya'da bir rasathane vakfiyesinde, müderrisin naklî ilimler yanında aklî ilimlerde de vukûfiyet sahibi olması şart koşulmaktadır.¹²⁹ Osmanlılarda Fâtihle başlayan bu gelenek, Süleymaniye vakfiyesinde de tekrarlanacaktır.

Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*'sında, Fâtih'in vakfiyesinde medreselerde okutulması şart koşulan kelâm kitaplarından bahsetse de, bu bilgileri doğrulayacak böyle bir vakfiyeye rastlanmamıştır. Çelebi'nin bahsettiği bu vakfiyeye göre:

121 Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, Hüdayi Şentürk (haz.), Ankara: TTK Yay., 2003, c. 2, s. 72.

122 Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Fâtih Sultan Mehmed Vakfiyeleri*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., s. 204.

123 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938, s. 246.

124 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 246.

125 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 247.

126 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul: Fey Vakfı Yay., 1992, c. 4/1, s. 667-668.

127 *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 247.

128 İhsanoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

129 Aydın Sayılı, "Vâcidiye Rasathanesi", *Belleten*, c. 12, sy. 47, s. 660.

1- Yirmi Akçeli Medresede riyâziyât ve ilm-i kelâm okutulacaktır.¹³⁰ Burada ismi zikredilmeyen kitap, bu payedeki medreselere ismini veren *Hâşiye-i Tecrîd* veya aynı seviyede kabul edilen *Tavâlii'l-envar*'dır.

2-Kırk Akçeli Medreselerde, *Şerhu'l-Mevâkıf*ve *Şerhu'l-Makâsıd* okutulacaktır.¹³¹ Bu vakfiyede Sahn Medreselerinde ve daha yüksek payeli Altmışlı Medreselerde *Şerhu'l-Mevâkıf*ın okutulmuş olabileceğine dair bir iz yoktur. Bugün elde mevcut olan Fâtih dönemi vakfiyesinde, bu ayrıntı olmamasına rağmen Kâtip Çelebi'de zikredilen bu bilgi, hem tarihî realiteye uygun düşmekte hem de Çelebi'nin okuduğu kelâm kitaplarıyla paralellik arz etmektedir.

Fâtih devri kanunnameleri ve vakfiyelerine dayalı olarak Atay'ın vermiş olduğu tabloda da Sahn Medreselerinde okutulan bir kelâm metni yer almamaktadır. Buna göre: Hariç Medreseleri olan Yirmi veya Yirmibeş Akçeli Medreselerde *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Tavâli*, Dâhil Medreseleri olan Kırk ve Kırkbeş Akçeli Medreselerde *Şerhu'l-Mevâkıf*ve *Şerhu'l-Makâsıd*, Tetimme Medreselerinde ise *İsfehânîyye* okunmaktaydı.¹³² Fakat bu tablodaki sorun, Hariç Medreseleri olan Kırklı Medreselerin Dâhil Medreseleri olarak gösterilmesi, Haşiye-i Tecrîd Medreseleri gibi en alt seviyedeki medreselere ise *Şerh-i Tavâli* kitabının konulmasıdır.

Dâhil Ellili ve Altmışlı Medreselerde ise “â'li ilim” olarak kabul edilen fıkıh, tefsir, hadis ve fıkıh usûlü kitapları okutulmuştur. Kelâm ilminin en yüksek kitabı olan *Şerhu'l-Mevâkıf*dahi medreselerde okutulan diğer kitaplara nazaran orta seviye bir kitap olarak görülmüş, Merginânî (ö. 593/1197)'nin *Hidâye* adlı fûrû fıkıh kitabından daha düşük olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla her ilmin kitapları kendi aralarında üç seviyeye ayrıldıkları gibi bütün kitapların hepsi de yine üç seviyede ele alınmıştır. Buna göre medreselerde en yüksek kitap Zemâhşeri (ö. 538/1144)'nin *Keşşâf*'ıdır. Talebenin bu kitabı okuması için belli bir ilmî birikimi elde etmesi gerektiğinden, okuduğu diğer ilimlerin hepsi onu âdeta bu tefsire hazırlamaya yönelik olacaktır.

Sahn Medreselerinde kelâm metni olarak *el-Mevâkıf* okutulmamış olsa da bu medreseye müderris olacaklardan buna vâkıf olmaları istenecek, Sahn müderrislerinden birinin yeri boşaldığında onun makamına alınacak müderrislerin tabi tutulduğu sınavda, *el-Mevâkıf*tan sorular sorulacaktır. Meselâ 935/1528 tarihinde yapılan sınavta Üsküplü İshak Efendi, Çivizâde Mehmet Efendi ve Bursa Sultânîye Medresesi müderrisi İsrafilzâde Muhyiddin Efendi talip olmuştur. Ayasofya Camiinde Rumeli ve Anadolu kazaskerleri huzurunda yapılan sınavda adaylar, usûl-i fikihtan *Telvîh*, kelâmdan *el-Mevâkıf*, belâğattan *Miftâh* olmak üzere üç ayrı ilimden imtihan edilmişlerdir.¹³³ Fakat bu usûlün sürekli olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim XIX. yüzyılda gerek rûs imtihanında ve gerekse talebelerin askerlikten

130 Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah Efendi Blm., nr. 259, s. 688.

131 Çelebi, *Cihannüma*, s. 688.

132 Atay, *a.g.e.*, s. 87.

133 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 64.

muaf olmak için girdikleri imtihanlarda herhangi bir kelâm kitabından imtihan olunmadığı görülmektedir.¹³⁴

Fâtih döneminde sabit hale gelen müfredat, daha sonraki dönemlerde de korunmaya çalışılmıştır. Kanûnî döneminde ilmiye ile ilgili çıkarılan bir kânunnâmede, talebenin okunagelen kitapları okuması emredilmekte¹³⁵ böylece gelenek korunmaktadır.

B. *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre Kelâm Müfredatı

Osmanlı medrese müfredatını en kapsamlı ele alan kaynak, 1741 tarihinde Fransız hükümetinin İstanbul'daki elçiliğinin isteği üzerine adı bilinmeyen bir yazar tarafından bir rapor halinde yazılıp kendisine verilmiş olan *Kevâkib-i Seb'a* adlı bir el yazmasıdır.¹³⁶ Bu eser Marquis De Villeneuve'ün İstanbul'da elçi olarak bulunduğu tarihte (1728-1741) Osmanlı eğitim sistemi ve müfredatı hakkında hazırlanan bir rapordur.¹³⁷ İpşirli'nin, Reîsülküttap Mustafa Efendi'nin başkanlığında bir heyet tarafından yazıldığını belirttiği¹³⁸ bu risalede, öncelikle ilimler; faydalı ilimler, faydasız ilimler ve ne faydalı ne de faydasız ilimler şeklinde bir tasnife tabi tutulmaktadır. Bu tasnifte akâid ilmi, fıkıh, mantık, matematik, astronomi, anatomi ve tıp ilmiyle birlikte faydalı ilimlerden, buna mukabil felsefe, sihir ve astrolojiyle birlikte faydasız ilimlerden sayılmaktadır.¹³⁹

Öğrenci henüz çocuk yaşta farz-ı ayn olan Kur'an-ı Kerim'i tecvidle okumayı öğrendikten sonra Birgivi Mehmed Efendi'nin Türkçe yazdığı *Akâid Risalesi*'ni okur. Her bir ilim kendi kategorisinde üç mertebeye ayrılır; iktisâr, iktisâd ve istiksâ. Her mertebe de kendi içinde üç seviyeye ayrılır. Dolayısıyla toplamda dokuz seviye üzerinden o ilmin tahsili yapılır. Buna göre "iktisâr" mertebesi en meşhur meseleleri, "iktisâd" mertebesi meşhur meseleleri, "istiksâ" mertebesi ise nadir meseleleri ihata eder. Kısa metinler başlangıç (*iktisâr*), orta metinler orta düzey (*iktisâd*), uzun metinler ise ileri düzey (*istiksâ*) eserleri olarak görülür. İktisâr seviyesinde hiç delil zikrolunmazken, iktisâd düzeyinde bazı deliller zikredilir. İstiksâ düzeyinde ise mesele bütün yönleriyle ele alınıp temellendirilir ve muhalif görüşler delil getirilerek reddedilir. Bu risalede aklî ilimlerden sadece aritmetik ve geometriden bahsedilmekte, bu derslerin de kolaylığı sebebiyle ayrıca ders olarak okutulmayıp, diğer dersler yanında gezinti sırasında müzakere edildiği belirtilmektedir.¹⁴⁰

134 Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri (XIX. Asır)*, İstanbul: Beyan Yay., 2004, s. 32.

135 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4/1, s. 667-668.

136 M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi", *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Ankara: Akçağ Yay., 2001, s.143.

137 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 68-70.

138 Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA*, c. 28, s. 329.

139 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 76; c. 2, s. 289.

140 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 5. baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991, s. 176.

Osmanlı medreselerinde okutulmakta olan ders kitapları, kendi içinde hiyerarşik bir sisteme tabi tutulduğundan, öğrenciyi bir alt seviyeden daha yüksek bir seviyeye çıkaracak şekilde programlandırılmıştır. Öğrenci, kolaydan zora doğru giden bir öğretim metodu ile eğitim hayatının bütün basamaklarını geçebilmektedir. Bu seviyeler bütün ilimler için söz konusu olup, her seviyede okutulan kitap farklıdır. Öğrenci bir alt seviyedeki kitabı okuduktan sonra ancak bir üst seviyeye geçmektedir.

Bu belgeye göre medrese talebesinin, kelâm ilmine başlamadan önce sarf, nahiv, fıkıh, mantık, adâb, meânî ve nazarî hikmet ilimlerini okuması gerekir. Kelâm ilminden sonra fıkıh usulünü, ardından fıkıh ilminin iktisâd düzeyinde eseri sayılan “*Hidâye*” kitabını, daha sonra ileri (istiksâ) düzey kitapları olan *Bezzâziye*, *Kâdîhân* vb. fıkıh kitaplarını, ardından da hadis ve hadis usulünü, son olarak da tefsir ilmini okur.¹⁴¹ Böylelikle talebe en son ilim olan tefsire kadar diğer tüm ilimleri okumuş olur. Bu hiyerarşik ilimler sisteminde tefsirin en sona konması, bütün diğer ilimleri öğrenmekteki amacın, Kur’an’ı daha iyi anlamak olacağı fikrine istinad eder.

Talebe, kelâm ilminde iktisadın aşağı mertebesinde olan *Ömer Neseî-i Risalesi*’ni ve yine aynı seviyede şerhi olan Teftazânî’nin *Şerhu’l-Akâid*’ini iktisad’ın üst seviyesine yakın olan *Hayalî* hâşiyesi ile birlikte okur, ardından Celâleddin ed-Devvanî’nin *İsbat-ı vâcib* kitabını, sonra aynı müellifin *Akâid-i Celâlî*’ni (kastedilen *Molla Celal* diğer adıyla *Celal* kitapları olmalı) ta’likleriyle beraber okur. Sonra öğrenci iktisadın yukarı seviyesinde olan Adudüddin el-Îcî’nin *el-Mevâkıf*’ını veyahut istiksâ düzeyinde olan Seyyid Şerif Cürçânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf*’ını okur. Bazı öğrenciler *Şerhu’l-Mevâkıf*’tan bir cüz aşağı olan Teftazânî’nin *Şerhu’l-Makâsîd*’ını okur. *Kevâkib* yazarı, *Şerhu’l-Makâsîd* ve *Şerhu’l-Mevâkıf*’ın, alet ilimleri olan hikmet, hey’et, hendese ve hesap ilimlerinin hepsini içerdiğine dikkat çekmektedir.¹⁴²

Bu belge, bir talebenin okuması gereken kitapları seviyelerine göre sıralayıp, bunlardan hangilerinin önce hangilerinin de sonra okunacağına dair izlenmesi gereken yolu izah etse de, bu kitapların hangi seviyedeki medreselerde verildiğine dair bir ipucu vermez. Dolayısıyla burada bizzat okunmakta olan kitapların mı yoksa “*Tertibu’l-ulûm*” kitaplarında olduğu gibi, okunması gerekenlerin mi kastedildiği anlaşılmamaktadır. Bu risalede klasik Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitaplarının hepsi verilmeye çalışılsa da bu dönemde okutulan *Hâşiyeye-i Tecrîd* ve *Tavâliü’l-envâr*’dan bahsedilmemesi dikkat çekmektedir.

141 İzgi, a.g.e., c. 1, s. 74.

142 İzgi, a.g.e., c. 1, s. 72-73.

C. “Tertibu'l-Ulûm” Tarzı Eserlerde Kelâm Öğretimi

Osmanlı medreselerindeki eğitim programlarına ilişkin yazılan “Tertibu'l-ulûm” tarzı eserlerin aslında uygulanan bir programa mı işaret ettiği yoksa okunması gereken kitap ve ilim adlarını vererek talebeye bir okuma listesi mi teklif ettiği belli değildir. Bu eserlerde ders kitapları dışında medreselerde hoca-talebe ilişkisi, eğitim-öğretim metotları ve öğrencinin ahlâkî yapısı hakkında da mâlumat verilmektedir. Bu risalelerde verilen bilgilerin doğrudan talebelere yapılan tavsiyeler olduğunu ve bu sebeple medrese müfredatına dair kesin bilgi vermediğini varsaysak da, bu tarz kitaplar üzerinden dönemin ilim anlayışı ve arzulanan ideal talebe tipi hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz.

XVII. yüzyıl sonrasında yazılmış “Tertibu'l-ulûm” tarzı eserler, bazı araştırmacılara göre, Anadolu'nun İstanbul, Tokat, Maraş, Erzurum gibi farklı bölgelerindeki âlimler tarafından kaleme alındığından, bu risaleleri yazan âlimlerin aktardığı bilgiler, medreselerde uygulanan eğitim programlarıyla paralellik arz eder ve bu sebeple “teklif”ten ziyade bir “haber” niteliği taşır.¹⁴³ Bununla birlikte bahsedilen eserlerin hangi medrese düzeyinde okutulduğuna dair bilgi vermezler.

İshak b. Hasan et-Tokadî (ö. 1100/1688) Sultan IV. Murad devrinde vefat eden oğlu Fazlullah için kaleme aldığı “*Manzûme-i Tertübü'l-Ulûm*” adlı manzum risalede, kelâmı öğrenilmesi gereken farz-ı ayn ilimlerden biri olarak değerlendirmektedir. Talebenin bu ilmi okuyarak taklitten kurtulacağını, bu ilmin delillerini bilmeyen mukallidin de vâcibi terketmiş olduğundan günahkâr sayılacağını söyleyen müellif, kelâmı en önemli eserin *Tavâlî* olduğunu ve bu kitabın kelâm kitaplarının reisi hükmünde olduğunu belirtmektedir. Müellife göre *Fıkh-ı Ekber* bir akâid mücevheri, *el-Makâsıd* ancak içine dalarların anlayacağı bir derya, *Şerhu'l-Mevâkıf* ise istenilen her şeyi ihtiva eden bir kitaptır.¹⁴⁴ Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1186/1772)'nin *Tertibu'l-Ulûm* adlı eserine göre, talebe kelâm ilminden *Emâlî ve Fıkh-ı Ekber*'i ezberleyecek, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ini, onun şerhi olan *Hayâlî*'yi ve Devvânî'nin *İsbât-ı vâcib*'ini okuyacaktır.¹⁴⁵ Nebi Efendizâde Ali b. Abdullah el-Uşşakî (ö. 1200/1786) de Türkçe manzum olarak kaleme aldığı eserinde, bir insanın kemâl sahibi olması için okuması gereken yirmi dokuz ilimden bahseder. Müellife göre medrese öğrencisi kelâmıdan şu eserleri okumalıdır:¹⁴⁶

143 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s. 43-44.

144 İshak b. Hasan et-Tokadî, *Nazmu'l-Ulûm*, Süleymâniye Ktp., İbnı Mırza, nr. 40, vr. 5a.

145 İbrahim Hakkı, *Tertibu'l-Ulûm*, Süleymâniye Ktp., Es'ad Efendi, nr. 1438/12, vr. 151a.

146 Nebi Efendi-Zade, “*Kasîde fi'l Kütübü'l Meşhûre fi'l Ulûm*”, Köprülü Ktp., 3. Kısım, nr. 720/29, vr. 171b-173a.

*Molla Celâl*¹⁴⁷, *Halhâlî*,¹⁴⁸ *Hayâlî*,¹⁴⁹ *Bahr-ı Efkâr*,¹⁵⁰ *Siyalkûtî*,¹⁵¹ *Abdürrahim*,¹⁵² *İsbât-ı Vâcib Şerhi*.¹⁵³

Onbirli hece vezniyle manzum olarak yazılmış *Manzûme fî Tertibi'l-Kütüb fî'l-Ulûm* adlı anonim risale de, medrese talebesinin okuması gereken ders kitapları hakkında bilgiler vermektedir.¹⁵⁴ “Tertibu'l-Ulûm” tarzı yazılan diğer eserlerden farklı olan ve tarihi bilinmeyen bu “manzûme”nin erken dönemlerde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Müellifin zikrettiği bu kitaplar, klâsik dönem Osmanlı medreselerinde okutulmakta olan Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, Kadı Beydâvî'nin *Tavâliu'l-envâr*'ı üzerine Mahmud b. Abdurrahman el-İsfehânî'nin *Metâliü'l-enzâr*'ı, İcî'nin *el-Mevâkıf*ı ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*ıdır.¹⁵⁵

D. Otobiyografilere Göre Kelâm Öğretimi

Medresede okutulan derslerden bahseden ilk otobiyografi, Taşköprizâde tarafından *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserinin sonuna yazılmıştır. Müellif, Kırklı Medreselerden olan Amasya'da Hüsniyye Medresesi'nde müderris olan babasından et-Teftazânî'nin *Şerhü'l-Akâid*'ini ve Molla Hayâlî'nin bu esere yazmış olduğu hâşiyeleri, İsfehânî'nin *Şerhu't-Tevâli*'ini ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin bu esere yazdığı hâşiyeleri okumuştur.¹⁵⁶ Dayısı Abdülaziz b. Seyyid Yusuf b. Hüseyin el-Hüseyinî (ö. 931/1525)'den Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Havâş-î Şerh-i Tecrid*'ini başından “vücûb” ve “imkân” bahislerine kadar medrese ismi zikretmeksizin ve kendi ifadesiyle “sağlam ve titiz bir şekilde”; Molla Muhyiddin Seyyidî Muhammed el-Kocavî'den (ö. 931/1525) Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhü'l-Mevâkıf*ını “ilahiyât” konusunun başından “nübüvât” konusuna kadar okumuştur.¹⁵⁷ Taşköprizâde

147 Adudüddin el-İcî'nin telifi olan “*Metn-i Akâid*” adlı esere Celâluddîn Muhammed b. Es'ad es-Siddiki ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) yazdığı şerh (*Şerhü'l-Akâid-i-Adüdiyye*), Osmanlı ilim camiasında *Molla Celâl* veya sadece *Celâl* diye tanınır (Çelebi, *Keşfüz-zünûn*, c. 2, s. 1144).

148 Celâluddîn'in *Şerhü'l-Akâid-i-Adüdiyye*'sine Hüseyin el Halhâlî'nin (ö. 1030/1620) yazdığı hâşiyedir.

149 Molla Hayâlî diye şöhret olan Ahmed b. Musa'nın Teftazânî'nin *Şerhü'l Akâid*'ine yazdığı hâşiyedir.

150 Hayâlî'nin hâşiyesinin hâşiyesi olan bu eser, Mısır medreselerinde müderrislik yapan Hasan b. Hüseyin b. Muhammed tarafından İyas Paşa (ö. 1015/1606-7) için kaleme alınmıştır.

151 *Siyalkûtî* olarak bilinen bu eser, Molla Abdülhâkim b. Şemsuddîn el-Hindî el-Siyalkûtî'nin (ö. 1067/1656) *Şerhü'l Akâid*'e yazdığı hâşiyedir.

152 Şeyhzâde Abdurrahim Efendi (ö. 951/1544)'nin *Nazmu'l-Ferâid ve Cemiu'l-Fevâid* adlı eseridir.

153 Celâluddîn ed-Devvânî'nin *Risale fî İsbât-ı Vacib* adlı kelâm eseri üzerine bir şerh olmakla birlikte burada hangi şerhin kastedildiği belirgin değildir.

154 Şükran Fazhoğlu, “*Manzûme fî tertib el-Kutub fî el-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitim Dergisi*, Ocak 2003, c. 1, sy. 1, s. 98.

155 Fazhoğlu, “*Manzûme fî tertib el-Kutub fî el-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, s. 100.

156 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 554.

157 Taşköprizâde *a.g.e.*, s. 555.

müdürlük yaptığı dönemlerde ise *Havaş-i Şerh-i Tecrîd*, ve *Şerhü'l-Mevâkıf* adlı eserleri okutmuştur.¹⁵⁸ Taşköprizâde Yirmi Akçeli Hâşiye-i Tecrîd Medresesinden olan Dimetoka Medresesi'nde iki yıl müdürlük yapmış (931-933/1524-1526) ve bu iki yıl içinde kelâmdan *Hâşiye-i Tecrîd* adlı eseri baştan “umûr-i amme” bahsine kadar; Otuzlu bir medrese olan Hacı Hasan Medresesi'nde ise (933-936/1527-1530) kelâmdan *Hâşiye-i Tecrîd* kitabını “umûr-i amme” bahsinden “vücüb-imekân” bahsine kadar okutmuştur. Taşköprizâde Ellili bir medrese olan Üsküp İshak Paşa Medresesi'nde altı yıl müdürlük yapmışsa da (936-942/1530-1536) burada bir kelâm kitabı okutmamıştır. 942 yılında İstanbul'da bulunan Ellili medreselerden Kalenderhane Medresesi'nde, kelâmdan *Şerhu'l-Mevâkıfı* “vücüb-imekân” bahsinden “araz” bahsine kadar okutmuştur. Onun 944/1547 tarihinde tayin edildiği Koca Mustafa Paşa Hariç Medresesi, Ellili medreselerdendir. Müellif, bu medresede yine Kalenderhane Medresesi'nde başlayıp yarım bıraktığı *Şerhu'l-Mevâkıf* a, kaldığı yerden devam etmiş ve “ilahiyat” kısmının bazı bölümlerini okutmuştur.¹⁵⁹ Taşköprizâde'nin okuduğu kitapları talebeye okutmaması, medrese sistemindeki esnekliği ve müderrisin özgürlüğünü göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır. XVI. yüzyılda yaşayan Şeyhülislâm Bayramzâde Zekeriyâ Efendi (ö. 1001/1593), kelâm ilminden *Hâşiye-i Tecrîd* ve *el-Mevâkıf* kitaplarını okumuş, kendisi de *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf* adıyla *Şerhu'l-Mevâkıf* üzerine bir hâşiye yazmıştır.¹⁶⁰ XI./XVII. yüzyılda yaşamış olan bir âlimin eğitim hayatından bahsettiği astronomiyle ilgili bir eserinde Teftâzânî'nin *Şerhü'l-Akâidi'n-Nesefiye*'si ve buna yapılan şerhlerden Molla Hayâlî'nin *Hâşiyesi*, Celâluddin ed-Devvânî'nin *Şerhu Akâidi'l-Adudiyyesi* ve Hüseyin el-Halhâlî'nin hâşiyelerini okumuş olduğunu¹⁶¹ görmekteyiz. XVII. yüzyılda yaşayan Kâtip Çelebi, İsfehânî'nin *Şerhu't-Tevâlî*'ni 1048'de A'rec Mustafa Efendi (ö. 1063/1653)'den, *Şerhu'l-Mevâkıfı* ise 1041'de Kadızâde Mehmet Efendi'den okumuştur. Bununla birlikte Kâtip Çelebi'nin *Şerhu'l-Mevâkıfı*'n tamamını okuyup okumadığı açık değildir. Okumuş olsa da; “Kadızâde'nin dersleri basittir ve akli ilimlere dair yerler gelince bu konuları alaya alan sözler söylerdi”¹⁶² diyerek bu derslerin verimsizliğinden yakınmaktadır. Kâtip Çelebi, 1055-1057 tarihleri arasında *Şerhu'l-Makâsıd*'in “umûr-i amme” bölümünü okutmuştur.¹⁶³ XVIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703)¹⁶⁴ Devvânî ve Mirzâcan'ın hâşiyeleriyle beraber *Şerhu't-Tecrîd* adlı eseri dayısı Molla İsmail'den okumuştur. XVIII. yüzyılda yaşayan önemli bir mutasavvıf ve müfessir olan Bursalı

158 Taşköprizâde *a.g.e.*, s. 553-560.

159 Taşköprizâde *a.g.e.*, s. 557.

160 Abdulkadir Altunsoy, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 45-46.

161 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 99.

162 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk*, 1. baskı, İstanbul: Kabcacı Yay., 2008, s. 316.

163 Çelebi, *Mizânü'l-hakk fî ihtiyâri'l-ehakk*, s. 316-318.

164 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 393-394.

İsmail Hakkı (ö. 1137/1724),¹⁶⁵ Abdülbaki Efendi'den Teftazânî'nin *Şerhü'l-Akâid*'ini, şeyhinin bir halifesinden bu eserin *Ramazan Şerhi*'ni ve *Hayâlî Hâşiyesi*'ni okumuştur.¹⁶⁶ Veliyyüddin Cârullah Efendi (ö. 1151/1738) Mustafa er-Rûmî'den *Akâid-i Neseî* okumuştur.¹⁶⁷ XIX. yüzyılın başlarında yaşamış olan Abdullah el-Ahıskavî (ö. 1228/1813)¹⁶⁸ Teftazânî'nin *Şerhü'l-Akâid*'ini, bu esere yazılan *Hayâlî Hâşiyesi*'ni, Devvânî'ninin *İsbat-ı Vâcib*'ini ve *Halhalî Şerhi*'ni okumuştur.¹⁶⁹ Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1822/1895) İbrahim Paşa Camii'nde İmamzâde Es'ad Efendi'nin halka yönelik verdiği *Şerhu'l-Akâid* derslerini kendi ifadesiyle "bir müddet dinlediğini" belirtmektedir.¹⁷⁰ Onun kelâm eğitiminin bundan ibaret olmadığı da anlaşılmaktadır.¹⁷¹ Hasan Tahsin er-Rizevî (ö. XIV/XX. asrın ilk çeyreği) Harputlu Mehmet Said Efendi'den aldığı icâzetnâmesinde, kelâmdan *Hayâlî*, *Siyalkûtî*, *el-İsâm* hâşiyeleriyle birlikte İstanbul'da Şevket Efendi'den *Şerhu'l-Akâid'in-Neseîyye*'yi, Abdülkerim Efendi el-İlbasânî'den *Şerhu'l-Mevâkıf*, kısmen İbn Sina'nın *el-İşârât*'ını, mantıktan *Şerhu'l-Metâlî*, akfî ilimleri iyi bildiğini söylediği Abdülkerim Efendi el-Amasyavî'den ayrıca *Şerhu'l-Çağmînî*'yi okumuştur.¹⁷² Kastamonulu Muhammed Vasfi Efendi'nin Abdulkadir Raşid Efendi'ye verdiği tarihi okunamayan bir icâzetnâmeğe göre Vasfi Efendi kelâmdan Teftazânî'nin *Tehzibu'l-kelâm ve'l-mantık*¹⁷³ adlı eserini okumuştur.¹⁷⁴

Mübahat Kütükoğlu'nun *1869'da Faal İstanbul Medreseleri* adlı çalışmasında da görüldüğü gibi, artık klasik dönem Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitaplarında bir daralma olacak ve hacimli eserler müfredat dışı kalacaktır. Bu tarihte medreselerdeki talebe, kelâmdan Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i ile Celâleddin Devvânî'nin kısaca "*Celâl*" olarak da bilinen *Şerhu Akâid'i-Adudiyye*'si ve *İsbât-ı Vâcib* adlı eserlerini okumaktadır.¹⁷⁵

V. İslahat Sonrası Dönemde Osmanlı Eğitim Kurumlarında Kelâm

Yeni mekteplerde ve ıslah edilen medreselerde de eğitim müfredatlarına dair bir hayli çalışma vardır. Burada görülen genel manzara kelâm öğretiminin büyük bir kırılmaya uğramadan tartışmasız bir şekilde ıslah edilen medreselerde ve yeni

165 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 28-29.

166 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 103.

167 Ahmed Abdulmecid Herîdî, "Veliyyüddin Cârullah ve Bernâme-i Krâetühü", *Annales Islamologiques*, Tome, Kahire, 1980, c. 16, s. 35-36.

168 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 370-371.

169 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 104.

170 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, yay. Cavid Baysun, Ankara: TTK Yay., 1991, c. 40, s. 8.

171 Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 16.

172 İzgi, *a.g.e.*, c. 1, s. 107.

173 Birinci kısmı mantık ilmine, ikinci kısmı ise kelâm ilmine ayırdığı bu eserinde Taftazânî, kelâm ilmine ayırdığı kısımda kendi eseri olan *el-Makâsîd*'in bir özetini yapmıştır.

174 Ebülûla Mardin, *Huzur Dersleri*, c. 2-3, s. 719-721.

175 Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1977, sy. 7-8, s. 279.

kurulan Batı tarzı mekteplerin müfredatlarında kendine yer bulmasıdır. Salih Zeki Zengin'in "Osmanlılarda Medreselerin İslahı Çalışmaları" (*Diyanet İlmî Dergi*, c. 34, sy. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1998, s. 43-52), yine aynı müellifin *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2009), *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yay., 2002), ve *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2011) isimli eserleri son dönem Osmanlı eğitim kurumlarının eğitim müfredatını ele alan önemli çalışmalardır. Nesimi Yazıcı'nın "Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler" (*Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, İstanbul: 2001, s. 581-599) isimli makalesi de son dönem Osmanlı medreselerini ele alan çalışmalardandır. Yurdagül Mehmedoğlu'nun *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001) isimli doktora çalışması ise Osmanlı'daki Batı tarzı okulların müfredatını ve okutulan ders kitaplarını görebileceğimiz araştırmalardandır.

Gerek ıslahat sonrası medreselerde ve gerekse Batılı tarzda kurulan yeni mekteplerde geleneksel kelâm öğretimine paralel olarak kelâm dersinin müfredata girdiğini görmekteyiz. Yeni ilm-i kelâm tezinin tartışılmaya başlandığı bu dönemin şartlarına uygun bir ders kitabı henüz yazılmamış ve ulemâ yeni döneme tam adapte olamamıştır. Batı'da gelişen yeni felsefe ve bilime uzak olan medrese kökenli müderrislerin yeni mekteplerde kelâm dersini vermesi özellikle mekteplerdeki talebe üzerinde ters bir etki yapmaktaydı. Medreselerin ıslah aşamasında bir kısım âlimlerin de müfredat önerileri olmuştur. Kelâm ilminin medreselerde mutlaka güçlü bir şekilde yer alması gerektiği vurgusu, bütün bu önerilerde ortak noktalardan birisidir. İslah edilen medreselerde göze çarpan en önemli yenilik, Osmanlı medrese geleneği içerisinde köklü sayılabilecek bir dönüşüm olarak, medrese müfredatında Cürçânî'nin ağırlığını kaybetmesi ve Teftâzânî'nin ön plana çıkmasıdır. İstanbul Medreselerini Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi adı altında tek bir medrese olarak düzenleyen 1914 yılı Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'nin belirlediği müfredata göre 1915 ve 1916 yıllarında medreselerin tâli kısımlarında kelâmdan *Emâlî*,¹⁷⁶ *el-Müsâyere*,¹⁷⁷ *Kaside-i Nûniyye Şerhi*¹⁷⁸ *Akâid-i Nesefiye*, âlî kısımda ise Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, *Şerhu'l-Makâsıd*'ı ve *Tehzibu'l-Kelâm*'ı, *Celâl ve Şehristânî* (ö. 548/1153-1154)'nin *el-Milel ve'n-Nihal*¹⁷⁹ kitaplarının okutulması istenirken,¹⁸⁰ baskıları olmadığı gerekçesi ileri sürülerek *Emâlî* ve *el-Müsâyere* yerine *Kaside-i Nûniyye*'nin okutulması uygun görülecektir.¹⁸¹

176 Siracıddin Ali b. Osman el-Üşi (ö. 575/1179)'nin manzûm eseri.

177 Tam adı *el-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciye fi'l-âhire* olup İbn-i Hümmam (ö. 861/1456-1457)'a aittir.

178 Hızır Bey'in *Kaside-i Nûniyye* adlı eseri üzerine talebesi Ahmed b. Musa el-Hayâlî'nin yazdığı şerhtir.

179 Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, c. 2, s. 1820-1821.

180 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yay., 2002, s. 140-141.

181 Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, s. 141.

Sonuç

Kelâm ilmi özellikle felsefi içeriğinden dolayı İslâm eğitim tarihinde medrese muhitinde belli bir dirençle karşılaşırsa da, özellikle Osmanlı medrese sisteminin yerleşmesiyle birlikte bu direnç kırılacak ve kelâm, medrese eğitiminin ayrılmaz parçası sayılacaktır. Kelâm ilmine yönelik eleştirel yaklaşımların Osmanlı döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Bir kısım Osmanlı âliminin kelâm ilmine karşı olumsuz yaklaşımlarının temelinde meşrep olarak bu disipline yatkın olmamalarının yanında, felsefi içeriğinden dolayı zihinsel bir karışıklığa meydan vermemek amacıyla halkın bu ilimden uzak tutulmasının gerekliliğine duyulan inanç vardır. Halkın bu ilimden uzak tutulması anlayışının yerleşmesinde Osmanlı âlimlerinin etkilendiği en önemli isim ise Gazzâlî'dir. Bununla beraber ahlâklı ve zeki olmayan talebenin dahi bu disiplinden soğumasına yönelik hamleler, genel medrese eğitimi içerisinde bir karşılık bulmayacaktır. Kelâm, medreseye giden her talebenin mutlaka okuması gereken bir disiplin olacaktır ki bu durumda kelâmın medresedeki konumu fıkıh ilmiyle benzerlik arz eder. Osmanlıda kelâm münekkütlerinin dahi genelde iyi bir kelâm eğitimi görmüş olmaları dikkat çekmektedir. Osmanlı özelinde bunun en güzel örneği kelâma dair birçok çalışması olan Saçaklızâde'dir. Bir başka açıdan Osmanlı bağlamında Sünnî devlet ideolojisini besleyen kelâmın müfredat dışı bırakılması zaten düşünülemezdi. Kelâm ilminin Osmanlı medrese müfredatındaki durumu, medreselerin eğitim kalitesine paralel seyretmektedir. Bu doğrultuda kelâm eğitiminin zayıfladığı dönemler, diğer ilimlerin eğitim kalitesinin de zayıfladığı dönemlerdir. Medrese eğitiminin daha güçlü olduğu klasik dönemlerde klasik kelâm metinleri üzerinde şerh ve hâşiyeye tarzında yoğun bir yazım faaliyeti olmakta ve bu dönemde yapılan bir kısım çalışmalar medrese müfredatına girmektedir. Bütün bir Osmanlı asırları içerisinde gerek yapılan çalışmalar gerekse kelâm ilmiyle meşgul olanların fazlaca itibar görmesi dikkate alındığında kelâm açısından en parlak dönem hiç şüphesiz Fatih Sultan Mehmed'in hüküm sürdüğü dönemdir. Geleneksel şekilde devam eden medrese ders müfredatı, Fatih'le resmî bir müfredat haline sokularak sabitlenmiştir. Bu ideal dönem, Fatih sonrasında da mümkün mertebe korunmaya çalışılacak, medrese eğitim felsefesi ve müfredatı mutlak bir dönüşüme uğramadan devam edecektir. XVII. asır sonrası kelâm eğitimi konusunda bir zayıflamadan bahsedilse de eğitim sisteminin esnek yapısı sayesinde klasik dönemin oldukça yoğun okunan kelâm kitaplarının bu dönemde de hâlâ okunmakta olduğunu belirtmeliyiz. Osmanlı medreselerindeki kelâmın eğitim kalitesi ve Osmanlı âlimlerinin katkıları hakkında nihai hüküm ise bütün dönemler ayrı ayrı inceleme konusu yapıldıktan ve Osmanlı âlimlerinin şerh, hâşiyeye ve ta'likat türünden kelâm çalışmaları incelendikten sonra verilebilir.

Osmanlı'da Kelâm Eğitimi

Osman DEMİRCİ

Özet

Medreseler Osmanlı'da kelâm eğitiminin yapıldığı tek eğitim kurumudur. Medreselerin müfredat programları dönemin eğitim felsefesine paraleldir. Medrese müfredatında zamanla değişimler olsa da yapısal dönüşümler gözlenmez. Osmanlı medrese eğitimi hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Fakat kelâm eğitimini ele alan çalışmalar oldukça azdır. Bu makalede Osmanlı medreselerinin eğitim anlayışını belirleyen ilmi zemin, Osmanlı öncesi medrese geleneğinde ve Osmanlı medrese müfredatlarında kelâm ilminin konumu, kaynaklar ve modern çalışmalar üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Osmanlı, Eğitim, Müfredat, Teoloji.

Education of Kalâm in the Ottoman Empire

Osman DEMİRCİ

Abstract

The only location of education for the discipline of *kalâm* in the Ottoman Empire was the *madrassa*. The *madrassa* curriculum reflected the educational philosophy of the period. Despite some changes in the curriculum over time, there was no structural transformation overall. Many studies have been conducted on *madrassa* education in the Ottoman Empire, whereas the education of *kalâm* has not been sufficiently covered. This article focuses on the scholarly basis that determined the understanding of education along with the status of *kalâm* in the *madrassa* curriculum before and during the Ottoman Empire as well as reflecting on sources and modern studies conducted on the issue.

Keywords: *Madrassa*, Ottoman, Education, Curriculum, Theology.

